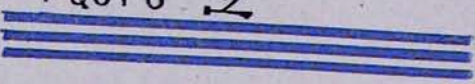

ԲԱԺԻՆ Զ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌԸ
1920 - 1940

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌԻԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌԻ ՍՏՎԱՐԱՑՈՒՄԸ: ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՎԻՃԱԿԸ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը, որը հարյուրամյակներ շարունակ հեծում էր օսմանյան Թուրքիայի վայրագ տիրապետության տակ, XIX դարի վերջին տասնամյակներից սկսած ուղղակի ֆիզիկական բնաջնջման էր ենթարկվում: Թուրքական շովինիստները, հետևողականորեն կենսազործելով պանթուրքական-պանիսլամական որոշակի քաղաքականություն, ծրագրված կարգով, անընդհատ նվազեցնում էին հայության թիվը՝ նրա իսկական պատմական հայրենիքում, մինչև որ 1895—1915 թվականների արյունալից քսանամյակում զանգվածային կոտորածներով ու բռնագաղթեցումներով լիովին հայազրկեցին Արևմտյան Հայաստանը:

Թուրքական կառավարող շրջանները, ոչնչացնելով ավելի քան մեկ միլիոն հայերի, համոզված էին, որ մնացածներն էլ իրենց մահը կգտնեն արաբական անապատներում: Բայց անապատները քշված հարյուր հազարավոր ծերերի, կանանց ու երեխաների որոշ մասին հաջողվեց փրկություն գտնել՝ անցնելով Սիրիայի ու Եգիպտոսի քաղաքներն ու գյուղերը կամ ավելի հեռուն՝ Հունաստան, Բուլղարիա, Ռումինիա, Ֆրանսիա և այլ երկրներ: Արևմտահայության այդ տարագիր զանգվածները ցրվելով աշխարհով մեկ, բազմապատկեցին նախկին զաղթօջախները և ստեղծեցին՝ ստվարածավալ հայկական Սփյուռքը:

20-ական թվականների սկզբի տվյալներով ամենամարդաշատը Սիրիայի (ներառյալ նաև Լիբանանը) հայկական գաղութն էր: Այնտեղ ապաստան էր գտել շուրջ 150 հազար հայություն, որից մոտ 90 հազարը՝ Հալեպում և նրա մոտակա շրջաններում, 18 հազարը՝ Բեյրութում, 8 հազարը՝ Դամասկոսում, իսկ մնացածները ցրված էին այլ քաղաքներում ու ավաններում¹:

Մի կողմից հայության այդ հոծ զանգվածի առկայությունը, իսկ մյուս կողմից՝ տեղի համեմատաբար բարենպաստ պայմանները, Սիրիայի հայկական գաղութը դարձրին Սփյուռքի ամենակարևոր օջախներից մեկը: Հալեպը դարձավ Մերձավոր արևելքի հայաշատ կենտրոնը:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ» (Նյու-Յորք), 1923, № 25, էջ 794:

Իր մեծությամբ և ազգային-հասարակական ակտիվ գործունեությամբ Սիրիայից հետո աչքի էր ընկնում ԱՄՆ-ի հայկական գաղութը։ Ամերիկայի գաղթօջախներում (ԱՄՆ, Կանադա և Լատինական Ամերիկայի երկրներ) միասին հաշվում էին ավելի քան 128 հազար հայեր։ Դրանից մոտ 125 հազարը ապրում էին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում ու Կանադայում, իսկ ավելի քան 3 հազարը՝ Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներում՝ Արգենտինայում, Բրազիլիայում, Ուրուգվայում, Մեքսիկայում, Կուբայում և այլուր¹։

Կանադայի և Լատինական Ամերիկայի հայկական համայնքները աշխուժացան հատկապես 1922 թվականից հետո, որպես հետևանք Միացյալ Նահանգների կողմից ներգաղթի սահմանափակման մասին ընդունած օրենքի։ Դեպի Լատինական Ամերիկա հայերի հոսանքը ուժեղացավ հատկապես Ֆրանսիայի կողմից Կիլիկիան լքելուց և այն քեմալականների տնօրինությանը հանձնելուց հետո։ Կիլիկիայում քեմալականների կազմակերպած նոր ջարդերից փրկված մարաշցի, հաճնցի, այնթապցի ու զեյթունցի տարագիրները, որոնք ժամանակավոր ապաստան էին գտել Սիրիայի ու Լիբանանի գաղթականական կայաններում, զանգվածներով ձգվեցին դեպի Ամերիկա, որոնք, հաստատվելով Լատինական Ամերիկայի երկրներում, դարձան այդ շրջանի հայկական գաղթօջախների կորիզը։ Գնալով հայության թիվը այստեղ արագորեն աճեց ի հաշիվ Բալկանների, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրանի և Թուրքիայի հայության։ Այդ մասին է խոսում այն փաստը, որ արդեն 1925 թվականին Լատինական Ամերիկայում հաստատվել էին ավելի քան 15 հազար հայ, իսկ Բուենոս-Այրեսը դարձել էր գաղութահայ կարևոր կենտրոններից մեկը։

Մերձավոր արևելքի ու Եվրոպայի մի քան երկրներում հայության համար ստեղծված անբարենպաստ պայմանների հետևանքով հեռավոր ամերիկյան մայրցամաք մեկնող գաղթականները երբեք էլ չգտան ավելի նպաստավոր պայմաններ։ Ինչպես մյուս երկրներում, այնպես էլ Լատինական Ամերիկայում, որոշ շահով ունեւոր ու ինքնաբավ վիճակի հասած փոքրաթիվ հայ ընտանիքների կողքին հսկայական զանգված էին կազմում ծայրահեղ թշվառության մեջ իրենց գոյությունը հազիվ քարշ տվող հայ տարագիրները։ Չնայած Լատինական Ամերիկայի երկրներում հայերի թվի անընդհատ ավելացմանը, այնուամենայնիվ այդտեղ մեծ չափերի վեր հասնում նրանց ապագազայնացումը։

Քսանական թվականներին, ըստ իրենց մեծության, հայության հոծ համախումբման տեսակետից, հրրորդ տեղը գրավում էին Բալկանյան երկրների՝ բուլղարահայ, ռումինահայ և հունահայ գաղութները։ Բուլղարիայում ապրում էին 46 հազար հայ, Ռումինիայում, Տրանսիլվանիայում և Բեսարաբիայում՝ 43 հազար։ Հունաստանում և Կիպրոսում հաշվում էին 79 հազար հայեր²։ Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած զինադադարից և հատկապես Ջմյուռնիայի կործանումից հետո, Հունաստանը, ուր վաղուց ի վեր հայկական գաղութ կար, դարձավ հյուրընկալ ապաստանը բյուրավոր հայերի։ Սակայն այդ տարիներին խիստ հարափոփոխ ու անկայուն քանակ էր կազմում հայերի թիվը Հունաստանում։

1 Տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ» (Նյու-Յորք), 1923, № 3, էջ 85—86։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

1922 թվականի վերջերին կատարված հաշվումների համաձայն արտասահմանյան մյուս երկրներում գաղութահայությունը տեղաբաշխված էր հետևյալ կերպ. Եգիպտոսում, Սուդանում և Հարեջստանում՝ 28 հազար, Պարսկաստանում՝ 50 հազար, Հնդկաստանում, Ճավայում և Ավստրալիայում՝ 12 հազար, Եվրոպական երկրներում (Ֆրանսիա, Անգլիա, Իտալիա, Հունգարիա, Ավստրիա, Զեխտսլովակիա, Հարավսլավիա, Բելգիա և այլն)՝ 36 հազար¹:

Գնալով անընդհատ ստվարանում էր եվրոպական երկրների հայությունը: Օրինակ, արդեն 1925 թվականին հայերի թիվը Ֆրանսիայում հասել էր մոտ 45 հազարի: Ֆրանսահայ գաղութը, Մերձավոր արևելքից և Միացյալ Նահանգներից հետո, ամենահոծ հայկական համախումբը եղավ արտասահմանում:

Բացի վերը թվարկած երկրներից, զգալի քանակությամբ՝ մոտ 10—15 հազար հայեր էլ ապրում էին Պաղեստինում և Միջադեհտքում: Եթե այս բոլորին ավելացնենք նաև Թուրքիայում մնացած հայության թիվը, որը հասնում էր 281 հազարի² (150 հազարը Կ. Պոլսում, իսկ 131 հազարը՝ փոքրասիական գավառներում), ապա 1920—1922 թվականների տվյալներով գաղութահայության ընդհանուր թիվը կկազմի շուրջ 870 հազար մարդ:

Սակայն բերված այս թվերը միայն մոտավոր գաղափար կարող են տալ գաղութահայության քանակի մասին, քանի որ եղած աղբյուրները, անգամ միևնույն երկրի վերաբերյալ, միանգամայն տարբեր տվյալներ են ներկայացնում: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկն այն է, որ այդ տարիներին չի եղել ճշգրիտ վիճակագրություն: Անբարենպաստ պայմանների հետևանքով հայությունը շատ երկրներում երկար չէր մնում միևնույն տեղում, այլ վարում էր թափառական կյանք և հնարավոր չէր լինում որոշել նրա իրական քանակը: Ահա թե ինչու այդ տարիների գաղութահայության քանակի մասին տվյալները զանազան աղբյուրներում տատանվում են 800 հազարից մինչև մեկ միլիոն երկուհարյուր հազարի սահմաններում³:

Չնայած գաղութահայությունն իրենից ներկայացնում էր այդքան ստվար մի զանգված, բայց նրա գլխին դամոկլյան սրի պես կախված էր օտարացման վտանգը: Ապաղգայնացման վտանգի դեմ գաղութահայության դիմադրամասն համար հսկայական նշանակություն ունեցավ 1920 թվականի նոյեմբերին Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանությունը: Սովետական Հայաստանի գոյության փաստը տարագիր հայությանը տվեց պայքարի ուժ, փրկության հույս և աներբեր հավատ՝ պայծառ ապագայի նկատմամբ:

2. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼՆԵՐԸ ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆԸ ՕԳՆԵԼՈՒ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ

Մինչև Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումը, օտար երկրներում թափառող արևմտահայ տարագիրները որոշ հույսեր էին կապում

1 Տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ», 1923, № 3, էջ 85—86:

2 Տե՛ս նույն տեղում:

3 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 41, ք. 13, ֆ. 200, գ. 514, ք. 270 և 274, Հմմտ. նաև ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 114, գ. 3, ք. 38—41 և 115: «Հայաստանի կոչնակ», 1923, № 3, էջ 85—86 և № 25, էջ 794: Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Վենետիկ, 1926, էջ 577—590: Ա. Անդրեասյան, Սփյուռքը և հայրենիքը, 1962, էջ 7:

մեծ տերությունների հետ, քանի որ նրանք ժամանակին «ազատության ու անկախության» վերաբերյալ բազմաթիվ խոստումներ էին տվել հայերին: Սակայն իզուր էին այդ անկեղծությունները իմպերիալիստական տերություններից, որոնց հետաքրքրում էր միայն իրենց շահը և ոչ թե փոքր ժողովուրդների ազատագրության գործը:

Սովետական Հայաստանի գոյությունը արմատական բեկում մտցրեց հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ: Այն ոչ միայն ազատարար նշանակություն ունեցավ Ֆիզիկական բնաջնջման անմիջական սպառնալիքից փրկված արևելահայության կյանքում, այլև դաժան ճակատագրի բերումով աշխարհով մեկ սփռված գաղութահայ աշխատավորության համար: Հայրենաբաղձ սփյուռքահայության հիմնական զանգվածը որոշակի դիմադարձ կատարեց դեպի Սովետական Հայաստան, կանգնեց նրա պաշտպանության դիրքերում և անհողդողդ ցանկություն հայտնեց վերադառնալու իր նոր, ազատագրված սոցիալիստական հայրենիքը:

Սակայն, շնայած սփյուռքահայերի հայրենիք ներգաղթելու բուռն ձգտմանը, սովետական կառավարությունը սկզբնական շրջանում ի վիճակի չէր լայն մասշտաբներով հայրենադարձություն կազմակերպել:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը քաջ գիտակցում էին, որ ներգաղթի հարցը ամենադժվարին լուծելի հարցերից մեկն է: Միանգամայն պարզ էր, որ առանց երկրում կուտակված հարյուր հազարավոր գաղթականության տեղավորման, բնակարաններով, հողով, գյուղատնտեսական գործիքներով և անհրաժեշտ այլ միջոցներով ապահովելու, մի խոսքով առանց նրան սեփական տնտեսության հետ կապելու, չէին կարող լուծվել մի շարք այլ խնդիրներ:

Դեռևս 1920 թվականի դեկտեմբերից Հեղկոմը ձեռնամուխ եղավ գաղթականների վիճակի արմատական բարելավմանը: Սակայն, շուտով, 1921 թվականի փետրվարին դաշնակցության խռովությունը զգալի վնաս պատճառեց նաև հանրապետությունում գտնվող արևմտահայ գաղթականության հարցի լուծմանը: Ավելին, այդ ավանտյուրիստական խռովության ջախջախման օրերին, բնակչության շրջանում դաշնակցականները տարածելով կեղծ լուրեր, հերյուրանքներ ու սպառնալիքներ, մոտ մեկ տասնյակ հազար մարդ իրենց հետ տարան դեպի Պարսկաստան: Հեղկոմը հարկադրված մի կողմ թողեց շինարար աշխատանքները և ձեռնամուխ եղավ նախ՝ փետրվարյան ավանտյուրայի լիկվիդացմանը, իսկ ապա նաև՝ Երևանից և այլ վայրերից Պարսկաստան անցած փախստականության վերադարձի կազմակերպմանը:

1921 թվականի մայիսին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհը քննարկեց ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Պողոս Մակինցյանի «Գաղթականների խնդրի մասին» ղեկուցումը և մշակեց կոնկրետ միջոցառումներ՝ ամեն կերպ նրանց օգնելու ուղղությամբ¹: Երկրում կուտակված գաղթականության, ինչպես նաև ներգաղթողների հետ կատարվող աշխատանքները ավելի կազմակերպված հունով առաջ տանելու նպատակով, 1921 թվականի հուլիսին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի հատուկ ղեկրեսով վերացվեց ներքգործողկոմատի կենտրոնական վերաբնակեց-

¹ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 114, գ. 96, ք. 26:

ման բաժինը: Դրա փոխարեն ստեղծվեց Ժողովրդասիրական առընթեր գաղթականական գործերի գլխավոր վարչություն (Գաղթվար), որին տրվեց ժողովրդական կոմիսարիատներին հավասար իրավունքներ¹:

Անհրաժեշտ էր արագորեն ու արմատական ձևով լուծել գաղթականներին սեփական տնտեսություններով ապահովելու, նրանց շինարար աշխատանքի ներգրավելու և սովետական իշխանության շուրջը համախմբելու խնդիրները: Այդ նպատակով Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը իր սուղ միջոցներից առանձնացրեց 30 միլիոն ռուբլի²: Շուտով հրավիրվեցին արևմտահայ գաղթականների բազմամարդ ժողովներ, կոնֆերանսներ ու համագումարներ, որոնցում արևմտահայերը արտահայտեցին իրենց դրական վերաբերմունքը դեպի սովետական իշխանությունը: Ստեղծվեց նաև ՀՍԽՀ տերիտորիայում գտնվող գաղթականների հարցերով զբաղվող հատուկ օրգան՝ Արևմտահայ բյուրո, հասարակական ակտիվ գործիչ Գրիգոր Վարդանյանի գլխավորությամբ:

ՀՍԽՀ Ժողովրդասիրական կոմիսարիատը տեղացիների հետ համահավասար հող հատկացրեց գաղթականներին³: Այդ նպատակով կատարվեց երկրում կուտակված գաղթականության հաշվառում, որը մասամբ պարզեց հողագործի գաղթականների քանակն ու կարիքները, ջանալով հնարավորության սահմաններում նրանց բավարարել հողով՝ սակավահող շրջաններից տեղափոխելով համեմատաբար հողառատ վայրեր, մի հանգամանք, որը պահանջում էր նյութական ու փոխադրական հսկայական միջոցներ: ՆԳԺԿ գաղթականական բաժնի 1923 թվականի փետրվարի 1-ի տվյալներով Հայաստանի գյուղական վայրերում (բացի Զանգեզուրից, Մեղրուց և Դարալագյազից) հաշվառման էին ենթարկվել 128.634 գաղթականներ, որոնցից հողով բավարարվել էին շուրջ 49,000 մարդ⁴:

Գաղթականության հարցի արմատական լուծմանը զուգընթաց, սովետական կառավարությունը լուրջ միջոցների ձեռնարկեց նաև նրա առօրյա հոգսերի թեթևացման ուղղությամբ, ընդարձակելով սննդակայանների, որբանոցների և նման այլ հաստատությունների ցանցը: Գաղթականներին ձրի կամ արտոնյալ պայմաններով սիստեմատիկաբար տրամադրվում էին գյուղատնտեսական գործիքներ, անասուններ, սերմացու, բնակարաններ, շինարարական ու գույքավորման վարկեր և այլն: Գաղթականների կարիքները հոգալու և նրանց համար պարենի ու սերմացուի կաշուն ֆոնդ հիմնելու նպատակով, 1921 թվականի օգոստոսի 24-ին Ժողովրդասիրական որոշում կայացրեց սլարենավորման ժողկոմատի միջոցներից պարբերաբար հացահատիկ հատկացնել: Որոշվեց ստեղծել նաև գաղթականական տնտեսություններին սերմերով ապահովելու հատուկ ֆոնդ⁵: Ժողովրդասիրական մի այլ դեկրետով (1921 թվականի 22 հոկտեմբերի) հաստատ-

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 50, թ. 26—27:

2 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 25, թ. 33:

3 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 5, թ. 20:

4 Տե՛ս «Շորհրդային Հայաստան. 1920—1925 թթ.» (ժողովածու), էջ 69:

5 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 114, գ. 5, թ. 59:

վեց միանվագ և արտակարգ տուրք՝ գաղթականներին նյութական ծանր կացությունից դուրս բերելու համար¹։

Գաղթականության նյութական ծանր դրության թեթևացման գործում սովետական կառավարությունն ղգալի օգնություն ցույց տվեց Հայաստանի օգնության կոմիտեն (ՀՕԿ), որի գլխավոր վարչությունը գտնվում էր Երևանում, իսկ մասնաճյուղերը տարածվում էին սփյուռքահայ գաղթօջախներում, ինչպես նաև սովետական մյուս հանրապետությունների հայաբնակ վայրերում։

Այդ ուղղությամբ որոշ աշխատանք տարան նաև Մերձավոր արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեն (ԱՄԵԿԿՈՄ), անգլիական կոմիտեն (Հոնգոնի բաղադրադիր ֆոնդ) և քարեգործական այլ կազմակերպություններ ու հիմնարկներ, շնայած նրանց գործունեության մեջ երբեմն դրսևորվում էին նաև թշնամական քայլեր, որոնց դեմ հետևողական պայքար էր տանում սովետական կառավարությունը։

Հանրապետությունում գտնվող արևմտահայ գաղթականության հարցի լուծման ուղղությամբ նորաստեղծ սովետական իշխանության իրականացրած միջոցառումները տնտեսական ու քաղաքական կարևոր նշանակություն ունեցան։ Այդ հանգամանքը ղգալի դեր խաղաց նաև սփյուռքահայ աշխատավորությանը դեպի Սովետական Հայաստան տրամադրելու և հայրենադարձության անկասելի հոսանք առաջացնելու գործում։ Եվ երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման վիթխարի ջանքեր ու հսկայական զոհողություններ պահանջող աշխատանքների հետ մեկտեղ, հանրապետությունում կուտակված գաղթականությանը բնակեցնելուն, հողով և այլ միջոցներով բավարարելուն զուգընթաց, իր գոյության առաջին իսկ օրերից սովետական կառավարությունը ղգալի գործունեություն ծավալեց նաև արտասահմանում դեգերող հայ աշխատավորության առավել դժվարին կացության մեջ գտնվող մասի հայրենադարձությունը կազմակերպելու ուղղությամբ։

3. ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՈՒՄԸ ԴԵՊԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Սովետական իշխանության քաղաքականությունը որոշակի բեկում առաջ բերեց տարագիր հայության մեջ։ Անշուշտ սովետական իշխանության գոյությունն ինքնին ձգողական հղոր ուժով դեպի իրեն էր քաշում գաղութահայ աշխատավորներին։ Նրանք սկսեցին հայացքով հետևում էին հարադատ երկրի վերաշինությանը և օրեցօր հուսադրիչ լուրեր ստանալով կատարվող վերափոխությունների մասին, իրենք ևս ցանկանում էին մասնակից դառնալ մայր հայրենիքի վերածննդին։ Սովետական Հայաստանում գտնվող արևմտահայ գաղթականների նկատմամբ ցուցաբերվող հոգատար վերաբերմունքը և դրա հետևանքով կարճ ժամանակամիջոցում նրանց համար ստեղծված համեմատաբար բարվոք վիճակը անկեղծ համակրանքի ալիք առաջ բերեցին սփյուռքահայության շրջանում։ Դրա ակնբախ հաստատումն է Կ. Պոլսում հրատարակվող «Եր-

¹ ՀՍՍՀ 22ՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 114, գ. 5, ք. 60։

կիր» թերթի հետևյալ վկայությունը. «Նախորդ կառավարությունը (խոսքը դաշնակցականների կառավարության մասին է — խմբ.) իր տիրապետության երեք տարիներու ընթացքին արևմտահայ փախստականության վրա խորթ աչքով նայեցավ և բնավ չի մտածեց արևմտահայ գյուղացիության հող տրամադրելու մասին» մինչդեռ Սովետական Հայաստանի «ղեկավարները սկզբեն ի վեր իրենց գլխավոր մտահոգություններեն մեկն ալ դարձուցին արևմտահայ գյուղացիությունը հողի հետ կապելու խնդիրը»¹:

Գաղթականության նկատմամբ սովետական կառավարության վերաբերմունքը հուլիսի ճառագայթներ նետեց սփյուռքահայ աշխատավորների հոգիները և նրանց դիմաշրջեց դեպի վերածնվող հայրենիքը: Արտահայտելով նրանց տրամադրությունները «Հայաստանի կոշնակը» արձանագրում էր, թե բոլոր «գաղութներու մեջ հետզհետե ավելի կշեշտվի համակրանքը դեպի Հայաստանի ներկա կառավարությունը» դեպի «Յոթհրդային Հայաստանը, որուն դարձած են հիմա բնազդաբար բոլոր հայոց աչքերը»: Վերլուծելով գաղութահայության ընդհանուր գոյավիճակը, թերթը միանգամայն ճիշտ կերպով հանգեց այն եզրակացության, որ «քաղաքական արդի դժբախտ պայմաններուն մեջ իրապես ալ հայերը չէին կրնար ուրիշ հենակետի մը վրա հույս դնել, եթե ոչ Յոթհրդային Հայաստանի Հանրապետության վրա, քանի որ հոն միայն կարելի էր ազգի համար ստեղծել կեդրոն մը, որ միևնույն ատեն շաղկապ մը ըլլար բոլոր ցրված հայերի միջև»²:

Գաղութահայության նկատմամբ սովետական կառավարության ու կոմունիստական կուսակցության ճիշտ քաղաքականության մշակման ու իրականացման գործում խոշոր ծառայություն մատուցեցին Ալ. Մյասնիկյանը (Մարտունի), Ս. Սրապիտնյանը (Լուկաշին), Ս. Համբարձումյանը, Ասք. Մուսվաթյանը, Դ. Շահվերդյանը, Պ. Մակինցյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը, Արտ. Կարինյանը, Ս. Փիրումյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Ար. Երզնկյանը, Ա. Ծալյանը, Հովհ. Դուրգերյանը, Ն. Տեր-Ղազարյանը, Գր. Վարդանյանը, Աղ. Խանջյանը և պետական ու հասարակական ուրիշ գործիչներ: Ալ. Մյասնիկյանը գտնում էր, որ գաղութահայ աշխատավորության և Սովետական Հայաստանի միջև պետք է ձգված լինի ամուր կամուրջ, քանի որ «Յոթհրդային Հայաստանը այն կայանն է, որը ապահովում է հայի ֆիզիկական գոյությունը, հայ աշխատավորի ազատությունը և բարեկեցությունը», որովհետև նա առհավույցն է գաղութահայ աշխատավորության և առհասարակ տարագիր հայության ազատության ու երջանկության³:

Արտասահմանի հայկական շրջաններում լայն արձագանք գտավ և աշխատավորական զանգվածներին դեպի հայրենիք կողմնորոշելու գործում հսկայական նշանակություն ունեցավ Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդների առաջին համագումարի (1922 թվականի հունվար-փետրվար) դիմումը՝ ուղղված սփյուռքահայությանը: Ազատագրված հայ ժողովրդի պետական իշխանության բարձրա-

¹ «Երկիր», 1921, № 585:

² «Հայաստանի կոշնակ», 1923, № 30, էջ 937—938:

³ Տե՛ս Ալ. Մյասնիկյան, Գաղութահայ աշխատավորություն, Նյու-Յորք, 1923, էջ 13—14:

գույն օրգանն այդ դիմումով սրտագին ողջունեց արտասահմանում ցրված հայ տարագիրներին: Այնտեղ միաժամանակ հույս էր հայտնվում, որ երկրի վերաշինության և նրա լավագույն ապագայի ստեղծման գործում իրենց արժանի ավանդը կներդնեն նաև գաղութահայ աշխատավորները, որովհետև միայն այդ ուղիով, միայն Սովետական Հայաստանի հզորացմամբ ու բարգավաճմամբ կգա նաև նրանց փրկությունը: Այդ տարիներին գաղութահայ միջավայրում անցյալի վերաքննության, նոր դիրքորոշման և ապա գործունեության շուրջը համառ պայքար էր մղվում տարբեր հոսանքների միջև: Նման պայմաններում սփյուռքահայ աշխատավորությանը ճիշտ կողմնորոշելու համար կարևոր նշանակություն ունեւր Սովետական Հայաստանից նրան ուղղված ամեն մի ճշմարիտ խոսք, առավել ևս հայ ժողովրդի պետական իշխանության բարձրագույն օրգանի դիմումը: Ուստի բնավ պատահական չէր, որ լքված ու անդեկ դանդավածների հայացքները աներկբայելիորեն ու աննահանջ կերպով աստիճանաբար դառնում էին դեպի Սովետական Հայաստան:

Գաղթաշխարհի տարբեր անկյուններում Սովետական Հայաստանի նկատմամբ համակրանքի առաջացման ու աճման համար մեծ նշանակություն ունեւր հայրենիքի մասին ճիշտ ու բաղմակողմանի ինֆորմացիայի տարածումը: Այդ տեսակետից կարևոր դեր էին կատարում գաղութահայ դեմոկրատական մամուլը, ԱՄՆ-ի, Բուլղարիայի, Ֆրանսիայի ու այլ երկրների կոմունիստական կուսակցությունների մեջ ստեղծված հայկական սեկցիաները, ինչպես նաև առաջադիմական ուրիշ կաղմակերպություններն ու հաստատությունները:

Մայր հայրենիքի և գաղութահայության միջև որպես կապի կարևոր օղակներ էին ծառայում Սովետական Ռուսաստանի և Հայկական ԽՍՀ, իսկ հետագայում ԽՍՀՄ-ի դիվանագիտական, տնտեսական ու առևտրական ներկայացուցիչները, արտասահման մեկնող առանձին պատվիրակությունները, սովետահայ մամուլը և այլն:

Սովետական Հայաստանի և սփյուռքահայության միջև կամուրջ էր ծառայում նաև Հայաստանի օգնության կոմիտեն: ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչությունը, նրա բազմաթիվ մասնաճյուղերը, արտասահման մեկնող պատվիրակությունները, այնտեղ ուղարկվող դիագնոստիկները, պատկերազարդ ալբոմները, կինոնկարները և նույնիսկ առօրյա գրությունները հսկայական նշանակություն էին ունենում սփյուռքահայ աշխատավորներին հայրենիքի հետ կապելու, նրանց բուրժուական-ազգայնական կուսակցությունների ու հոսանքների ազդեցությունից հանելու գործում:

Սկզբնական շրջանում թույլ էր կապը Սովետական Հայաստանի ու գաղութահայության միջև: Այդ հանգամանքն օգտագործում էին հակասովետական տարրերը, հատկապես դաշնակցականները, քննադատելով սովետական կառավարությանը, թե իբր Քրուլեիկները չեն ուզում կապ պահպանել գաղութների հետ: Իսկ երբ կապը ստեղծվեց և գնալով ամբապնդվում էին հարաբերությունները Սփյուռքի ու հայրենիքի միջև, դաշնակցականները սկսեցին սաստիկ անհանգստանալ: Ուստի դիմելով ամեն տեսակ խաղախումբների, նրանք ձգտում էին մոլորության մեջ գցել գաղութահայությանը:

Բացի դաշնակցությունից, այդ տարիներին գաղութահայության կյանքում որոշակի դեր էին խաղում նաև ռամկավարներն ու հնչակյանները, որոնք, սա-

կայն, դեռ այն ժամանակից հիմնականում կողմնակից էին գաղութահայության պրոստիտուկան օրինատացիային:

Բայց ամենից ուշագրավն ու ողջունելին այն էր, որ արդեն սաղմնավորվել է օրըստօրե աճում ու հզորանում էին կոմունիստական կազմակերպությունները Ամերիկայի, Ֆրանսիայի, Բալկանների և այլ երկրների հայկական գաղթօջախներում¹:

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո, սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների և ուժերի միջև մղվող պայքարի հիմնական առանցքը դարձել էր վերաբերմունքը դեպի մայր հայրենիքը:

Դեպի Սովետական Հայաստան՝ որպես հայության միակ հայրենիքի, գաղութահայության դիրքորոշման մեջ որոշակի զգաստացնող նշանակություն ունեցավ Լոզանի կոնֆերանսը, որը վերջնականապես ցրեց արևմտյան պետությունների հետ կապված սփյուռքահայության որոշ շրջանների բոլոր ակնկալությունները: Լոզանի կոնֆերանսում, Սևրի պայմանագիրը գերեզմանելու հետ մեկտեղ, մոռացության տրվեց նաև հայկական հարցը, որն արդեն փաստորեն հանգում էր աշխարհով մեկ ցրված հայ գաղթականության վիճակը շատ թե քիչ բարվոքելու խնդրին: Սկսում իրենց «լուծումն» ստացած բոլոր հարցերը, այդ թվում և հայկական հարցը, վերաքննվեցին 1922 թվականի նոյեմբերին Լոզանում հրավիրված կոնֆերանսում: Բայց, ինչպես միշտ, այնպես էլ այս անգամ, հայկական հարցը առուժախի առարկա դարձավ արևմուտքի իմպերիալիստական դիվանագիտության ու թուրքական կառավարության միջև: Ավելին, հայկական հարցն այստեղ փոխարինվեց լոկ հայկական օջախի ու գաղթականների իրենց նախկին բնակավայրերը վերադառնալու թույլտվություն տալու հարցով:

Չնայած Լոզանի կոնֆերանսի մասնակիցները հրապարակորեն հանձնառու եղան շրջել՝ մինչև մի հարմար ապաստան չապահովեն անպաշտպան մնացած հարյուր հազարավոր հայ տարագիրների համար, այնուամենայնիվ, 1923 թվականի հուլիսի 24-ին Լոզանում ստորագրվեց մի պայմանագիր, ուր խոսք անգամ չկար հայերի մասին:

Արևմտյան տերություններն իրականում ոչ մի վճռական ու լուրջ քայլ չարեցին զանազան երկրներում անասելի թշվառության մեջ գտնվող բաղմահազար հայ տարագիրների համար: Հայ ժողովրդի «բարեկամներ» ձևացնող արևմտյան տերությունները, կարգավորելով իրենց հետաքրքրող խնդիրները, հայ գաղթականության հարցը ձևականորեն, մի որևէ բան արած չինելու համար, կտակեցին տխրահռչակ Ազգերի լիգայի տնօրինությանը: Ահա թե ինչու Լոզանի կոնֆերանսից հետո, առավել հրամայական դարձավ սփյուռքահայերի հայրենադարձության խնդիրը:

4. ՍՓՅՈՒՌԱՀԱՅՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ 1921—1925 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայրենիքը դեպի իրեն էր գրավում մեծ թվով սփյուռքահայ աշխատավորների ոչ միայն Մերձավոր ու Միջին արևելքի երկրներից, ուր տնտեսական խիստ

¹ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 115, ց. 3, գ. 303, ք. 31—37:

անբարենպաստ վիճակ գոյութիւն ունեւ հայ տարագիրներէ համար, այլև համեմատաբար բարձր կենսամակարդակ ունեցող Եվրոպայից, Ամերիկայից ու հայկական այլ գաղթօջախներէրց։

Գաղութահայերի մեջ սկիզբ էր առել և արագորեն ծավալւում էր հայրենասիրական շարժումը՝ «ղեպի տուն», «ղեպի հայրենիք, ղեպի Խորհրդային Հայաստան»։ Նրանց պատկերավոր խոսքերով ասած՝ ղեպի «ավետաց երկիր»։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան Կենտկոմը և սովետական կառավարութիւնը անընդհատ բազմաթիւ դիմումներ ու նամակներ էին ստանում սփյուռքահայ աշխատավորներից, իրենց Հայաստան գալու հնարավորութիւն ընձեռելու խնդրանքով։ Այդ դիմումների ու նամակների մեջ հստակորեն արտահայտւում էր ցիրուցան տարագիր զանգվածների իսկական կյանքն ու մտայնութիւնը, հայրենադարձւելու նրանց հաստատ ցանկութիւնը։ Եվ չնայած գոյութիւն ունեցող լուրջ դժվարութիւններին, կոմունիստական կուսակցութիւնը և սովետական կառավարութիւնը անտարբեր շմնացին սփյուռքահայ աշխատավորների դառն ճակատագրի և դրանից բխող նրանց խնդրանքների նկատմամբ, այլ հոգատարութեամբ ունկնդրեցին նրանց ձայնին և հնարավորութեան սահմաններում ջանացին կատարել նրանց բաղձանքները։

Սկզբնական շրջանում հատկապես շատ դիմումներ էին ստացւում Միջագետք (Իրաք) ապաստանած հայ տարագիրներից, որոնք գտնւում էին միանգամայն դժնդակ պայմաններում։ Դրանք հիմնականում վասպուրականցիներ էին, որոնք Թուրքերի հարձակման հետևանքով 1918 թվականի գարնանը զանգրվածաբար փորձել էին փախչել Անդրկովկաս, սակայն Վան-Իգդիր ճանապարհը Թուրքական բանակի կողմից փակվելուց հետո, անասելի զրկանքներ կրելով ու բազմաթիւ զոհեր տալով, ստիպւած երկարատև ճանապարհ էին կտրել ղեպի Պարսկաստան, հույս ունենալով այնտեղից անցնել Անդրկովկաս։ Նրանց այդ մտադրութիւնը ևս չի իրականանում, քանի որ Թուրքական զորքերն արդեն մտել էին Պարսկաստան և փակել ղեպի Անդրկովկաս տանող ճանապարհը։ Վասպուրականցիները և նրանց միացած Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի հայերն ու նեստորական ասորիները ստիպւած շարժւում են ղեպի Հարավային Պարսկաստան։ 1918 թվականի հունիսի վերջերին Պարսկաստանում գտնվող անգլիական զորքերի հրամանատարութիւնը գաղթականների այդ զանգվածը որոշակի նկատառումներով օգտագործելու համար վերցնում է իր «հովանավորութեան» տակ։ Նահանջող գաղթականները օգոստոսի սկզբներին հասնում են Համադան, բայց անգլիական իշխանութիւնները արգելում են նրանց մտնել քաղաք։ Անգլիացիները համոզում են գաղթականներին, թե ստեղծված պայմաններում ամենահարմար ելքն այն է, որ տեղավորվեն Միջագետքում, մի առժամանակ այնտեղ մնան, խոստանալով հետագայում նրանց տեղափոխել Հայաստան¹։

Միջագետքի սահմանը ոտք կոխելուց հետո անգլիացիք բացի նրանցից, ովքեր համաձայնվում են ընդգրկվել անգլիական զորքերի կազմում, անմիջապես զինաթափում են հայերից ու ասորիներից բաղկացած յոթ հազարի հասնող գաղթականների պաշտպաններին։ Ստեղծվում են մի քանի հայ-ասորական գու-

¹ Տե՛ս ՀՍՍՀ ԶՆՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 114, գ. 267, թ. 119—121։

մարտականք և ուղարկվում Զենչան՝ օգնելու թուրքերի դեմ կռվող անգլիական զորքերին¹։ Գաղթականությունը կարճ ժամանակամիջոցում համոզվում է, որ անգլիական գաղութարարների իսկական նպատակն է ստեղծել հայերից ու ասորիներից բաղկացած զինված ուժեր և նրանց միջոցով իրենց դիրքերն ամրապնդել արաբական աշխարհում, միաժամանակ անձեռնմխելի դարձնել Հարավային Պարսկաստանի ու Միջագետքի նավթահանքերը։ Շուտով հայ գաղթականությունը ծառանում է այդ խաբեության դեմ և անգլիական իշխանություններից պահանջում իրագործել Հայաստան փոխադրելու մասին տրված խոստումները։ Անգլիական իշխանությունները, զգալով գաղթականության բուռն ըմբոստացումը, սկսում են ձեռքալալել ու պատիժների ենթարկել առավել աչքի ընկնող տարրերին, իսկ հիմնական զանգվածին՝ զինված պահակախմբերի հսկողության տակ, փոխադրում են Բաղդադի շրջանը, որտեղ նրանց տեղավորում են հատուկ ճամբարներում։

Ստույգ վիճակագրական տվյալների բացակայության հետևանքով, դժվար է որոշակիորեն ասել, թե որքան հայեր կային Միջագետքում։ Ըստ վկայությունների, 1918 թվականի աշնանը Համադանում, Քիրմանշահում և Բաքուքայում գտնվում էին ավելի քան 16 հազար հայ, որից 15 հազարը միայն Բաքուքայում² (այլ աղբյուրների համաձայն 1919 թվականին Բաքուքայում կային 18—19 հազար հայեր)։ Այսպիսով, Վասպուրականի, Ուրմիայի, Սալմաստի և Խոյի տարագիր հայության մեծ մասը տեղավորված էր Բաղդադից ոչ հեռու գտնվող Բաքուքա ավանում։ Այնտեղ տարածված սովն ու համաճարակը օրական տասնյակ զոհեր են տանում։ Անգլիական իշխանությունները գաղթականներին տալիս էին շնչին նպաստ, որի դիմաց տղամարդկանց ձրի աշխատեցնում էին այնտեղ կառուցվող երկաթուղու վրա։

Ուղղակի անխուսափելի կորստյան ճիրաններում էր գտնվում միջագետքահայ գաղթականությունը, երբ Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվեցին։ Այդ լուրը ցնծությամբ ընդունվեց Միջագետքի հայ տարագիրների կողմից և վերակենդանացավ հայրենիք վերադառնալու նրանց հույսը։ Շուտով նրանք կապվեցին Պարսկաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչության, ապա նաև Սովետական Հայաստանի հետ։ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը և սովետական կառավարությունը, ծանոթանալով Միջագետքի հայության ծանր կացության հետ, անմիջապես միջոցներ ձեռնարկեցին նրանց վիճակը բարելավելու, ապա նաև հնարավորության սահմաններում հայրենիք վերադարձնելու ուղղությամբ։

1921 թվականի հուլիսի 2-ին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը հատուկ կոչով դիմեց Համադանի, Քիրմանշահի, Մոսուլի և Նահրեխումարի գաղթականական զանգվածներին։ Կոչում նշված էր, որ «ՀԿԿ-ը, ամենամեծ համակրանքով և նույնքան խորունկ վշտով, հետևում էր ձեր գերմարդկային գողգոթային, անասելի տառապանքներին, որ կտանիք ամբողջ երեք երկար տարիներն ի վեր։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, մինչև այսօր ամբողջա-

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, դ. 125, թ. 9 և 16։

2 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 114, դ. 367, թ. 119—121։

պես կտրված ըլլալով ձեզմե՝ չբաւ և չէր կարող ըսել իր պատմական խոսքը՝ մինչև այն ատեն, երբ տակաւին Հայաստանի և հայ աշխատավորութեան բախտը իրենց ձեռքը բռնած ունեին ազգային-բուրժուական կուսակցութիւնները։ ...Զեռք առնելով Հայաստանի իշխանութիւնը, — հայ գյուղացիութեան և աշխատավոր ժողովրդի կամքով, այժմ մեր առաջին աշխատանքների հետ միասին ձեռնարկում ենք ձեր տառապանքներուն այլևս միանգամայն ընդմիջող վերջ տալու՝ անխուսափելի և անհրաժեշտ պահանջին»¹։

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը գնահատելով ոչ հեռու անցյալի դեպքերը և հայ ժողովրդին հասած աղետները, ոչ միայն Միջազգետքի տարագիրներին, այլև համայն աշխարհով մեկ ցրված հայութեանը կող արեց վերադառնալ հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան և նվիրվել շինարար աշխատանքի։

«Կող անելով վերադառնալ դեպի հայրենի երկիրը, ի խնդիր անոր շինարարութեան, ի խնդիր ձեր աստանդական կյանքին, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութիւնը և խորհրդային իշխանութիւնը պիտի գործ դնեն իր բոլոր միջոցները, ապաստան տալու, վերաբնակեցնելու համար ձեզի, գյուղերու թե քաղաքներու մեջ, պիտի տա իր բոլոր կարելի և անկարելի միջոցները, անելով իր լավագույն ճիգը՝ ընդառաջելու համար ձեր կարիքներին, մինչև որ դուք ևս իր հերթին կարողանաք նվիրվել մեր երկրի վերաշինութեան սրբազան գործին»²։

Միջազգետքի հայ տարագիրների վիճակը լուրջ մտահոգութիւն էր պատճառում սովետական կառավարութեանը։ 1921 թվականի ամռանը Միջազգետքի գաղթականութեան ներկայացուցիչները բանակցութիւնների մեջ մտան Թավրիզում գտնվող ՀՍԽՀ գաղթականական դործերի լիազոր Գր. Վարդանյանի, ինչպես նաև Երևան մեկնած իրենց ներկայացուցիչների միջոցով՝ Ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի հետ և խնդրեցին շուտափութի կերպով գաղթականութեանը փոխադրել Հայաստան³։ 1921 թվականի սեպտեմբերի 4-ին Միջազգետքի հայ տարագիրների ներկայացուցիչ Ազատ Սիմոնյանը նկարագրելով իրենց ծանր վիճակը, սովետական կառավարութեանը հայտնում էր, որ հուլիսի 20-ից անգլիացիները դադարեցրել են գաղթականութեանը տրվող մթերքները, նրան մատնելով աներեւակելի տնտեսական ճգնաժամի։ Ա. Սիմոնյանն այնուհետև գրում էր, որ շրջանը մի նախօրյակին այս բազմաշարժար գաղթականութեանը կսիրե հուսալ իր փրկութիւնը միայն իր հարազատ հայրենիքից։ Այժմ լիահույս ենք, որ խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը ոչ մի զոհողութեան ու դժվարութեան առաջ կանգ չի առնի, փրկելու համար գաղթականութեան այդ բեկորները, տեղափոխելով Բասրայից դեպի հարազատ հայրենիք, որտեղ միայն հնարավորութիւն պիտի ունենան լծվելու խաղաղ և շինարար աշխատանքի»⁴։

Ելնելով ստեղծված վիճակից սովետական կառավարութիւնը ձեռնամուխ եղավ Միջազգետքի հայ տարագիրների հայրենադարձութեան կազմակերպմանը։ 1921 թվականի դեկտեմբերի 13-ին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի նախագահութիւնը

1 ՀՍՍՀ ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 114, գ. 89, ք. 38—39.

2 Նույն տեղում։ Տարագիրներին ավելի հասկանալի լինելու նպատակով կողը գրված է արեւմտահայերէն։

3 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 114, գ. 267, ք. 122.

4 Նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 5, ք. 61.

քննարկեց Միջազգետքից Հայաստան ժամանող 3000 գաղթականներին ընդունելու հարցը և ձեռք առավ շտապ միջոցներ՝ նրանց տեղավորելու, բնակեցնելու, հողով ապահովելու և նյութական աջակցություն ցույց տալու ուղղությամբ¹։ 1921 թվականի դեկտեմբերի կեսերին Բաթում ժամանեց առաջին շոգենավը՝ մոտ 3000 գաղթականով², որոնք հիմնականում տեղավորվեցին Ալեքսանդրապոլի, Բասարաբլարի և Ղամարլուի շրջաններում։

1922 թվականի հունվարի 10-ին Բաթում ժամանեց ներգաղթողների մոտ 3000 մարդուց բաղկացած երկրորդ քարավանը, որին ընդունելու և տեղավորելու համար սովետական կառավարությունը ձեռք առավ արտակարգ միջոցներ։ Այդ խմբում ներգաղթածները ժամանակավորապես տեղավորվեցին Ղամարլուի գորանոցներում, որպեսզի գարնանը տեղափոխվեն Վեդու շրջան։

Հայաստանի այն ժամանակի տնտեսական ծանր վիճակի, բնակարանների ու պարենամթերքի անբավարարության պայմաններում սովետական կառավարության այդ քայլը հոգատարության մի ակտ էր, որը կատարվեց Միջազգետքի անապատներում անխուսափելի ոչնչացման դատապարտված ժողովրդի կյանքը փրկելու համար։

Ինչպես ճանապարհին, այնպես էլ երկրում տեղավորվելուց հետո ներգաղթողներին ցույց տրվեց լայն օգնություն։ Նրանք օգտվում էին առանց մաքսի ու տուրքի մեծ չափերի հասնող բեռների փոխադրության իրավունքից, ստանում էին անվճար բժշկական օգնություն և այլն։ Այնտեղ, ուր նրանք հաստատում էին մշտական բնակություն, ստանում էին հող, լժկաններ, գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու, բնակարաններ, վարկեր, շինանյութ և այլ միջոցներ։

Հաջորդ տարիներին Միջազգետքում մնացած հայ գաղթականության մեծ մասը նույնպես վերադարձավ Սովետական Հայաստան։

Այսպիսով, Միջազգետք ապաստանած հայ գաղթականության զգալի մասը՝ ավելի քան 9000 մարդ, Հայաստան ներգաղթեց 1921 թվականի վերջերին և 1922 թվականի սկզբներին։ Միջազգետքից ժամանած հայրենադարձները տեղավորվեցին հիմնականում Վեդու, Ղամարլուի, Բասարաբլարի և Ալեքսանդրապոլի շրջաններում և հնարավորություն ստացան նոր կյանք կերտելու հայրենի հողի վրա³։

Երբ Միջազգետքի տարագիրների առաջին քարավանների հայրենադարձության լուրը հասավ հայկական մյուս գաղթօջախները, էլ ավելի բուռն դարձավ Սովետական Հայաստան ներգաղթելու սփյուռքահայ աշխատավորների ձգտումը։

Սովետական կառավարության ուղղած նման բովանդակությամբ նամակների ու դիմումների հեղինակները մեծ մասամբ աշխատավոր մարդիկ էին, որոնք նկարագրելով իրենց ծանր վիճակը արտասահմանում, խնդրում էին

1 Տե՛ս ՀՍՄՀ ՀՄՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 25, թ. 56։

2 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 96, թ. 654։

3 Տե՛ս «Նորհրդային Հայաստան. 1920—1925 թթ.» (ժողովածու), էջ 69։

շուտափուլյթ կերպով իրենց փրկել կորստյան ճիրաններից և հնարավորություն տալ ներգաղթելու Հայաստան:

Սփյուռքահայերի մի խումբ ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին ուղարկած դիմումի մեջ գրում էր. «...Գաղթականի ցուպը ձեռքներին օտար երկրներու տակ հուսաբեկ ու գլխիկոր, գրեթե կյանք մուրացող հայության բեկորներն իրենց աչքերը հառած են պատմական Արարատի ստորոտը հարություն առնող, վերածնվող մայր հայրենիքին, անշուշտ այն խոր հավատքով, որ նրա իմաստուն վարիչները միշտ նկատի կունենան արտասահմանի իրենց տառապող եղբայրների ցավն ու թրշվառությունը...»

...Մեր միակ հույսը կմնա ներգաղթը, որուն փութով իրականացման համար կխնդրենք ձեր ընկերական հեղինակությունը, ձեր միջամտությունը...»¹:

Ընդառաջելով այդ ցանկություններին սովետական կառավարությունը 1923 թվականին իրականացրեց մոտ 1000 հոգու ներգաղթը Թուրքիայից, Պարսկաստանից և այլ վայրերից²:

Հայ տարագիրները, որպես օտարազգիներ, բաղմամբիվ հալածանքների էին ենթարկվում կապիտալիստական երկրներում: Այսպես, օրինակ, բուլղարական կառավարությունը որոշել էր տեղահանել Ֆիլիպեի և Թաթար-Բաղարճիկի շրջաններում հողագործությամբ զբաղվող հայ գաղթականներին՝ այդ վայրերում ծխախոտագործ մականդոնացի վերաբնակիչներին տեղավորելու համար:

Այդ տարիներին առանձնապես ծանր կացության մեջ էին գտնվում հունահայ տարագիրները: Հունական կառավարության 1923 թվականի հունվարին հրապարակած օրենքի համաձայն բոլոր օտարահպատակները ազատվում էին պետական ծառայությունից, գործարաններից և այլ աշխատավայրերից՝ հույն գաղթականներին աշխատանքով ապահովելու նպատակով: Հույն գաղթականներին բարեբեր վայրերում տեղավորելու համար հայերին Թրակիայից տեղափոխում էին Մակեդոնիայի և Պելեպոնեսի անմշակ շրջանները: Տնտեսական ու քաղաքական անտանելի վիճակի մեջ էին դրվում քիչ թե շատ ինքնաբավ տրեստություններ ստեղծած հայ գաղթականները:

Տաքնապալի վիճակ էր ստեղծվել նաև Թուրքիայում մնացած հայերի համար: Դ. Շահվերդյանի Կ. Պոլսից ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին ուղարկած զեկուցագրի համաձայն, թուրքական իշխանությունների գաղտնի կարգադրությամբ այնպիսի դրություն է ստեղծվում, որպեսզի հայերն այլևս չկարողանան մնալ իրենց նախկին տեղերում: Նրանք ստիպված հեռանում էին բնակավայրերից, թողնելով իրենց ամբողջ ունեցվածքը, որպեսզի կարողանային ազատվել այն ծանր պայմաններից, որոնց մեջ նրանց դնում էին թուրքական իշխանությունները: Իրենց բնակավայրերից դուրս գալու ժամանակ հայերի անձնագրերի վրա թուրքական իշխանությունները նշում էին, որ նրանք պարտավոր են հեռանալ Թուրքիայի սահմաններից: Գալառներից հասնելով Կ. Պոլիս, հայ տարագիրները որոշ ժամանակ մի կերպ զլուխ էին պահում գաղթականներին նպաստավորող ազգային-բարեգործական ու խնամատարական հաստատությունների տված միջոցներով: Այդ ժամանակաշրջանում տարագիրները դիմում են Սովետական

1 ՀՍՍՀ ԶՆՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 178, գ. 975, թ. 19.

2 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 116, ց. 1, գ. 2352, թ. 23.

Հայաստանի ներկայացուցիչ Դ. Շահվերդյանին, որպեսզի նրանց թույլատրվի մեկնելու հայրենիք: Նկարագրելով թուրքահայության այս անմխիթար վիճակը Դ. Շահվերդյանը խնդրում էր հանրապետության ժողովմխորհից, ըստ հնարավորին արագացնել նոր հայրենադարձության իրականացումը¹:

Ինչպես առանձին երկրներում հայ տարագիրների վիճակի մասին բերված վերոհիշյալ տեղեկությունները, այնպես էլ այդ շրջանում նրանցից ստացվող բաղմաթիվ դիմումներն ու նամակները, ակնբախտրեն վկայում են այն մասին, որ 1923—1924 թվականներին ևս գաղութահայությունը առաջվա նման զբտնրվում էր խիստ անորոշ ու դժվարին վիճակում: Թեև այլևս վերացել էր 1922 թվականի խուճապային փախուստն ու զանգվածային տարագրությունը, բայց դարձյալ շարունակվում էին անհույս զեգերումները, բռնի կամ կամավոր մակրնթացություններն ու տեղատվությունները: Շատ դեպքերում հայ տարագիրները հազիվ էին կարողանում արմատներ գցել իրենց ասպնջական երկրների մեջ և լահա նորից արմատահան էին արվում:

Այսպիսի պայմաններում, շնայած գոյություն ունեցող լուրջ դժվարություններին, սովետական կառավարությունը նպատակահարմար գտավ 1924 թվականին շարունակել սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձությունը:

ՀՍԽՀ Ժողովմխորհի միջնորդությամբ 1924 թվականի մարտի 3-ին Անդրրկենտգործկոմի նախագահությունը որոշում կայացրեց 1924—1925 թվականների ընթացքում արտասահմանյան երկրներից, հիմնականում Հունաստանից, Միջագետքից և Թուրքիայից Սովետական Հայաստան ընդունել 10.000 գաղթական: Այդ նպատակով հատկացվեց 1,7 միլիոն ռուբլի: 1924 թվականի մայիսից սկսվեց սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը՝ Բաթումի և Զուլֆայի վրայով²:

1924 թվականի հոկտեմբերի 15-ին ՀՍԽՀ Ժողովմխորհը քննարկեց Հայաստան ներգաղթող 10.000 գաղթականների ընդունման, տեղավորման և այլ միջոցառումների իրականացման մասին ներգգործժողովմատի ղեկուցումը:

Նախապատրաստական այս աշխատանքներից հետո, սկսվեց հայրենադարձությունը: 1924 թվականի ընթացքում Հունաստանից, Սիրիայից, Թուրքիայից, Ֆրանսիայից և այլ երկրներից Սովետական Հայաստան ընդունվեցին 4167 գաղթական և որբ³:

Նկատի ունենալով ներգաղթողների նյութական ծանր վիճակը, ՀՍԽՀ Ժողովմխորհը հատուկ քննարկեց այդ հարցը: Գաղթականական հանձնաժողովին հանձնարարվեց մշակել առաջարկներ և կազմել նախահաշիվ՝ գաղթականությանը տեղավորելու, հողի հետ կապելու և նրանց այլ կարգի օգնություն ցույց տալու ծախսերի վերաբերյալ: Շուտափույթ և անմիջական խնամատարության կարիք ունեցող գաղթականների թիվը հասնում է 9118 մարդու: Նրանց օգնելու համար հանրապետության կառավարությունը բաց թողեց ավելի քան 636 հազար ռուբլի⁴:

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 305, թ. 39:

2 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 419, թ. 153:

3 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 418, թ. 28:

4 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 421, թ. 55—56:

1924 թվականի աշնանից սկսած հայրենադարձությունը ավելի դանդաժային բնույթ ստացավ: Նկատի ունենալով այդ, 1925 թվականի հունվարին կազմակերպվեց ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին առընթեր գաղթականության հարցով ըզբաղվող հատուկ հանձնաժողով՝ Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ասքանազ Մռավյանի գլխավորությամբ¹: Այդ հանձնաժողովի ծավալած գործունեության շնորհիվ 1925 թվականից սկսած հայրենադարձության իրականացման և հանրապետությունում եղած գաղթականների տեղավորման աշխատանքներն ընթացան ավելի կազմակերպված և պլանավորված կարգով: Այդ գործն ավելի կենտրոնացնելու և գաղթականական տնտեսությունների դրույթունը արագորեն բարելավելու նպատակով, 1925 թվականի սեպտեմբերին վերակառուցվեց գաղթականական հատուկ հանձնաժողովը և հիմնադրվեց Ժողկոմխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողով: Վերջինիս տրվեցին ավելի մեծ իրավունքներ ու լիազորություններ:

1925 թվականի զարնանը Ժողկոմխորհին առընթեր գաղթականական հատուկ հանձնաժողովը, ի կատարումն ՀԿԿ Կենտկոմի և Ժողկոմխորհի որոշումների, քննարկեց Միջազգետքից և Հունաստանից հերթական հայրենադարձություն կազմակերպելու խնդիրը: Որոշվեց 1925 թվականի ընթացքում վերոհիշյալ երկրներից ընդունել 10 հազար տարագիր, այդ թվում Հունաստանից՝ 8000 հոգի:

Հունաստանի և Միջազգետքի հայ գաղթականության նկատմամբ սովետական կառավարության այդ նոր մարդասիրական քայլը կատարվեց ելնելով այն դժնդակ պայմաններից, որոնց մեջ շարունակում էին տառապել տարագիրներն այդ երկրներում: 1924 թվականը ամենացավոտ տարին հանդիսացավ հունահայ գաղթականության կյանքում: Հունաստանում ասպնջականություն գտած հայությունը ներքին տարուբերումներից հետո հազիվ էր սկսել ինքնուրույնաբար տեղավորվել Արևմտյան Թրակիայի ու Մակեդոնիայի շրջաններում, երբ նորից՝ կառավարության հրամանով, պետք է 15 օրվա ընթացքում լքեր իր տունն ու տեղը, աշխատանքը, իր կատարած ցանքն ու մշակած այգիները և հեռանար դեպի Հին Հունաստանի անբերրի ապառաժները: Դրանով հունահայ գաղութի ինքնաբավ դարձած մասը փաստորեն վերստին մուրացիկ ու թափառական վիճակի մեջ էր դրվում:

Խիստ ծանր կացության մեջ էին գտնվում նաև Միջազգետքում մնացած հայ տարագիրները, որոնք հայրենիք ուղարկած դիմումի մեջ նկարագրելով իրենց վատթար դրույթունը, վստահություն էին հայտնում, որ Հայաստանի կառավարությունը, որպես տառապյալ ժողովրդի շահերի պաշտպան, անտարբեր չի գտնվի իրենց աջակցում և աղգակներում հանդեպ՝ նկատի կունենա բարոյապես ու ֆիզիկապես ոչնչացման դատապարտված միջազգետքահայ տարագիրների դժվարին ճակատագիրը և ռոյ առաջ նպաստավոր ու փրկարար կար-

¹ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 419, թ. 1:

գաղութային մը ընելով, մի անգամ ընդմիջտ կազատե զիրենք իրենց ներկայի հուսահատ կացութենեն¹։

Նկատի առնելով այդ ամենը սովետական կառավարությունը 1925 թվականի ապրիլին հատուկ որոշում կայացրեց հունահայ և միջազգայնապես զգալի թվով տարագիրների հայրենադարձությունը շուտափույթ կարգով իրականացնելու վերաբերյալ։

Նախօրոք մշակված պլանի համաձայն, 1925 թվականի ընթացքում Բաթումով և Զուլֆայով արտասահմանից Հայաստան ներգաղթեցին 5018 հոգի, այդ թվում Հունաստանից՝ 1098 ընտանիք (3651 հոգի), Թուրքիայից՝ 201 ընտանիք (781 հոգի), Միջազգայնից՝ 160 ընտանիք (385 հոգի)²։

Սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձության կազմակերպման ուղղությամբ արտասահմանում հսկայական աշխատանք կատարեցին սովետական ղեսպանություններն ու Հայաստանի օգնության կոմիտեի մասնաճյուղերը։ Այդ տեսակետից խիստ ուշագրավ է Պարսկաստանում և Հունաստանում ՍՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցչությունների ծավալած գործունեությունը։

Չնայած Միջազգայնի հայ տարագիրներին սովետական կառավարությունը վաղուց էր թույլատրել Հայաստան ներգաղթել, բայց նրանք երկար ժամանակ չէին կարողանում իրականացնել այդ հնարավորությունը անգլիական իշխանությունների կազմակերպած զանազան գաղտնի արգելքների պատճառով։ Քիչ ղեկավարություններ չէին հարուցում նաև պարսկական իշխանությունները, որոնք խախտելով իրենց տերիտորիայով Միջազգայնից Սովետական Հայաստան ներգաղթողներին դուրսվողները ընձեռելու մասին Թեհրանում ՍՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցչության հետ կնքված համաձայնագիրը, հաճախ փակում էին սահմանը հայրենադարձների առաջ։ Հարկ եղավ դործադրել Թեհրանում ՍՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցչի ակտիվ միջամտությունը, որպեսզի վերջապես պարսկական կառավարությունը տեղի տար։

Հունահայերի ներգաղթի կազմակերպման վերաբերյալ պահպանված նյութերը ցույց են տալիս, որ Հունաստանում ևս անխոնջ ու լարված աշխատանք է ծավալվել ավելի քան 3000 հայերի հայրենադարձությունը գլուխ բերելու համար։

Իրենց հայրենադավ և քայքայիչ գործունեությամբ հայրենադարձությանը զգալի շափով խոչընդոտում էին տեղի դաշնակցական կազմակերպությունները, որոնց այդ գործում օգնում էր Սալոնիկում Ազգերի լիգայի ներկայացուցիչը։ Սալոնիկում լույս տեսնող իրենց «Ալիք» թերթի էջերում դաշնակցականները մեծ աղմուկ էին բարձրացրել հայրենադարձության դեմ։ Այդպես էին վարվում նրանք նաև մյուս երկրներում։

Չնայած դաշնակցականների դավերին գաղութահայ աշխատավորությունն արդեն լավ էր ճանաչում իր իսկական բարեկամներին ու թշնամիներին և ամեն կերպ ձգտում էր վերադառնալ Սովետական Հայաստան։

1925 թվականի նոյեմբերի 7-ին, հունահայ ներգաղթողների 3016 հոգուց բաղկացած խումբը «Խարալամբոս» նավով Դեդեղաջից ուղևորվեց դեպի Բաթում և այնտեղից երկաթուղով փոխադրվեց Սովետական Հայաստան։

1 ՄՍՍՀ ՀՀՍԽ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 418, թ. 162։

2 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 377, թ. 3, գ. 496, թ. 19։

1925 թվականի նոյեմբերի 10-ին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովը քննարկեց Հունաստանից և Միջագետքից ժամանած գաղթականության ընդունման հետ կապված խնդիրները և որոշեց նրանց տեղավորել Արազդաշտի շրջանում: Ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով՝ Ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Համբարձումյանի գլխավորությամբ և ներքգործողովմ Նովհ. Դուրգերյանի, հողժողովմ Ար. Երզնկյանի ու ջրային տնտեսության վարչության պետ Ս. Շադունցի անդամակցությամբ:

Գաղթականների տեղավորման հետ կապված միջոցառումներն իրականացնելու նպատակով հանձնաժողովին հատկացվեց 50.000 ռուբլի¹: Ներգաղթածների շրջանում ընթացիկ աշխատանքներ տանելու համար ստեղծվեց Արազդաշտի ներգաղթի հանձնաժողով, որը նախքան հայրենադարձների ժամանումը, նրանց համար նախապատրաստում էր վրաններ, գույք, վառելիք և այլն²:

1925 թվականի ներգաղթածների մեծ մասը բնակություն հաստատեց Երեվանում, Լենինականում, Արազդաշտում և այլ վայրերում:

Հայրենադարձներին պետության կողմից ցույց տրվեց զգալի աջակցություն, որպեսզի կարճ ժամանակամիջոցում նրանք կարողանային ստեղծել իրենց սեփական տնտեսությունները: Առաջին գարնանը նրանց հողերը հերկվեցին պետական միջոցներով կամ վարկային սկզբունքներով: Միաժամանակ նրանց տրվեց գյուղատնտեսական գործիքներ, անասուններ, սերմեր և այլն³:

Հայրենադարձության կազմակերպման, ներգաղթողների տեղափոխման, նրանց տեղավորման և այդ կապակցությամբ կատարվող մյուս աշխատանքների իրականացման համար պահանջվում էին նյութական հսկայական միջոցներ: Սովետական կառավարությունն իր բյուջեից միշտ էլ զգալի հատկացումներ էր կատարում այդ նպատակի համար: Բավական է ասել, որ միայն 1923 թվականի ընթացքում ներգաղթած 953 հոգու համար ՀՍԽՀ ներքգործողկոմատի գաղթականական բաժնի կողմից ծախսվել է 22 500 ռուբլի ոսկով, կամ 246 միլիարդ 798 միլիոն ռուբլի Անդրֆեդերացիայի դրամանիշներով⁴, չհաշված հացահատիկով և այլ պարենամթերքով նրանց ցույց տրված օժանդակությունը: 1925 թվականին ներգաղթածների կարիքները բավարարելու համար հատկացվել է 418250 ռուբլի⁵: Այդ գումարն ամբողջությամբ ծախսվել է Արազդաշտի գյուղերում տեղավորված ներգաղթածների համար սնունդ հայթայթելու, հիվանդանոցներ, բաղնիքներ կառուցելու, գույք ձեռք բերելու, կոպտուր-կրթական աշխատանքներ և այլ միջոցառումներ իրականացնելու նպատակով: Ներգաղթած տնտեսություններին, անհատական բնակարաններ կառուցելու համար, տրվում էին նաև շինարարական վարկեր:

Արտասահմանից ներգաղթողները, համաձայն ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի 1925 թվականի հունվարի որոշմանը, առնվազն երեք տարի ազատվում էին ամեն տեսակի հարկերից և օգտվում առանց մաքսի ու վարձի ներգաղթողների

1 Տե՛ս ՀՍՄՀ ՀՄԽ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 377, ք. 1:

2 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 494, ք. 44:

3 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 116, ց. 1, գ. 335, ք. 121—127:

4 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 1, գ. 1490, ք. 21:

5 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1576, ք. 13—15:

րեռներին, աշխատանքային գործիքներին, կենսամթերքներին, հագուստեղենի և այլ իրերի փոխադրության վերաբերյալ աշխատանքի և պաշտպանության խորհրդի 1923 թվականի օգոստոսի 16-ի որոշման արտոնություններից¹։ Սովետական Հայաստան ներգաղթած հողագործները, բանվորները, արհեստավորներն ու այլ մասնագետներ հնարավորություն էին ստանում վայելելու ազատ աշխատանքի պտուղները։ Նրանց տրվում էին համապատասխան դյուրություններ ու արտոնություններ, աշխատանքով ապահովում էին առաջին հերթին, ըստանում էին վարկեր և այլն։ Անկեղծ մարդասիրության ու տարագիր հայության դժբախտ ճակատագրի հանդեպ ցուցաբերվող ջերմ հոգատարության դրսևորման վառ վկայությունն էր ՍՍՀՄ և Անդրֆեդերացիայի կառավարությունների ամենալայն աջակցությամբ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության կողմից սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենիք վերադառնալու նվիրական իղձերի իրականացումը։ 1921—1925 թվականներին ընթացքում Սովետական Հայաստան ներգաղթեց շուրջ 20 հազար մարդ։

Սփյուռքահայ աշխատավորները, Հայաստան տեղափոխվելուց հետո, զգալի ու սովետական կառավարության ջերմ վերաբերմունքն իրենց նկատմամբ, երախտագիտությամբ լի, անմիջապես ձեռնամուխ եղան շինարար աշխատանքի։ Ներգաղթածները միաժամանակ կոչ էին անում իրենց նախկին բախտակիցներին նույնպես վերադառնալ հայրենիք և լծվել նրա վերաշինության վեհ գործին։

Այդ երախտագիտության վառ արտահայտություններից մեկն էր 1924 թվականի ամռանը Կ. Պոլսից հայրենիք ներգաղթած մի խումբ աշխատավորների նամակը ուղղված արտասահմանի իրենց վտարանդի եղբայրներին։

«...Թող լսեն օտար երկրներում թափառող մեր աստանդական եղբայրները, — ասված էր նամակում, — որ միայն և միայն Խորհրդային Հայաստանում վերջ գտան մեր տառապանքները և մենք տեսանք մարդկային, ընկերական վերաբերմունք, որին մինչև այժմ այնքան ծարավի էինք։ Այստեղ միայն գնահատվեց մեր աշխատանքը և կարելիություն տրվեց լծվելու շինարարության հսկա գործին, որը ղեկավարում է խորհրդային կառավարությունը Հայաստանի աշխատավորության աջակցությամբ»²։

Սովետական կառավարությունը, ընդառաջելով սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին և կազմակերպելով մեծ թվով տարագիրների հայրենադարձությունը, չէր կարող աչքաթող անել այն հանգամանքը, որ գաղթականական շատ տնտեսություններ դեռևս լիովին ապահովված չէին հողով, հարմար բնակարաններով և այլն։ Հաշվի առնելով այդ, ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհը, 1926 թվականի հունվարի 21-ին քննարկեց աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի նախագահ Ա. Մոսվյանի զեկուցումը գաղթականության դրության մասին։ Ժողկոմխորհը, նկատի ունենալով երկրում գոյություն ունեցող սուր սակավահողությունը և 1925 թվականին ընդունած գաղթականների տեղավորման խնդրի հետ կապված դժվարությունները, նյութական խոշոր միջոցների անհրա-

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 13, գ. 4, թ. 1—2։

2 «Խորհրդային Հայաստան», 1924, № 229։

ժեշտությունը և այլն, որոշեց ժամանակավորապես դադարեցնել սփյուռքահայերի զանգվածային ներգաղթը¹։

Ջնայած սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին ՀՍՍՀ Ժողովմիտորհի որոշմանը, սովետական կառավարությունը 1926 թվականին, ինչպես և հետագա տարիներին, դարձյալ երկիր ընդունեց մեծ թվով ներգաղթողների, քանի որ արդեն անհնարին էր կանգնեցնել դեպի հայրենիք սկսված հոսանքը և որովհետև տարաբախտ պանդուխտներն իրենց միակ փրկությունը տեսնում էին Սովետական Հայաստանում, համայն հայության մայր հայրենիքում։ Արտահայտելով գաղութահայ աշխատավորների հայրենակարոտ մտքերն ու իղձերը, Մարսելում հրատարակվող «Հայ սիրտ» թերթը գրում էր. «Մեզ համար ինչ կա ավելի դյուրեկան, ավելի հանկուցիչ՝ քան վերածնվող հայրենիքի մը լուսատու պատկերը։

Հեռու ենք այդ պատկերեն, բայց նա կա, նա մարմնացած հույսն է, որ կուսուցանե մեր կյանքին իմաստը. առանց այդ հայրենիքին, առանց անոր բարգավաճ գոյության՝ ինչ միտք կրնար ունենալ մեր կյանքը, ինչ արժեք ապրիլ առանց սեփական բույնի, առանց ինքն իր կամքին տեղը ըլլալու, այսինքն՝ առանց մարդկային արժանապատվության։

Ուրեմն նոր հույսերու այս լուսածագին մեջ իղձերն ու մաղթանքները կուղղվեն միայն և միայն մեր սեփական բույնին, մեր Հայաստանին²։

Այսպիսով, իր գոյության առաջին իսկ օրերից Սովետական Հայաստանը դարձավ համայն հայ աշխատավորների իսկական օրրանը, այն հանգրվանը, որտեղ հետագա տարիներին էլ ավելի մեծ թվով սփյուռքահայեր վերջնականապես գերեզմանեցին գաղթականի իրենց անիծյալ ցուպը և դարձան սոցիալիստական շինարարության ակտիվ մասնակիցներ, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության լիիրավ քաղաքացիներ։

Քանակով այնքան էլ մեծ չէ երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին արտասահմանից Սովետական Հայաստան ներգաղթածների թիվը։ Բայց երբ նկատի են առնվում այն պայմանները, որոնց մեջ սկզբնական շրջանում իրականացվում էր ներգաղթը և սկիզբ դրվում ազգահավաքման հայրենասիրական շարժմանը, այդ դեպքում արդեն հասկանալի են դառնում հայրենադարձության հետ կապված դժվարությունները, նրա հսկայական կարևորությունն ու նշանակությունը։

5. ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԻ ԴԻՐՔԸ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՊ

Մինչդեռ սովետական կառավարությունն իր մարդասիրական պարտքն էր կատարում հայ գաղթականության նկատմամբ և լամեն ինչ անում նրա դրույթունը բարելավելու ուղղությամբ, գաղութահայ բարեգործական որոշ հաստատություններ ու կազմակերպություններ շոշափելի ուղին չէին անում գաղ-

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՆՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 318։

2 «Հայ սիրտ», 1926, № 36։

Խականությանը հայրենիք տեղափոխելու ուղղությամբ: Այդ տեսակետից խիստ ընդունելի է Հայոց բարեգործական ընդհանուր միության գործունեությունը, որը, ինչպես նշում է նրա վարչության նախկին անդամ և ՀՕԿ-ի արտասահմանյան լիազոր Նսայի Կարիկյանը «արդեն երկու տարին ի վեր խոշոր ռեքլամներով ճամբա ելած է դնպի Հայաստան, կքալի ու կքալի և դեռ կեցած տեղն է, քայլ մը առաջ շաներ...»¹:

Արտասահմանյան բարեգործական շատ հաստատություններ ու անհատներ գաղթականների ու որբերի հարցը փաստորեն դարձրել էին իրենց քաղաքականության հիմնական առանցքն ու եկամտի աղբյուրներից մեկը: Դաշնակցական վերնախավերը, օրինական ոչ մի իրավունք չունեցող «Հ. Հ. պատվիրակությունը», Պողոս Նուբարի, իսկ հետո Գաբրիել Նորատունկյանի գլխավորած Ազգային պատվիրակությունը և այլ հաստատություններ փաստորեն իրենց գոյությունը պահպանում էին ծայրահեղ թշվառության մատնված գաղթականների ու որբերի հարցի շահագործման հաշվին: Ուստի պատահական չէր, որ այդ հաստատությունների վարիչներն իրենց գոյությունը երկարաձգելու նպատակով գաղութահայ աշխատավորությանը մղում էին նորանոր արկածախնդրությունների: Այդ է վկայում թեկուզ դաշնակցության առաջ քաշած այսպես կոչված «էքստերիտորիալ հայկական կառավարություն» ստեղծելու գաղափարը²:

Սակայն գաղութահայ ժողովրդական զանգվածները վճռականապես երես էին դարձնում այդ կեղծ բարերարներից և մեկընդմիջտ ապավինում Սովետական Հայաստանին, որն իր բոլոր հնարավորությունները, ուժերն ու եռանդը գործադրում էր գաղթականության հարցը արմատապես լուծելու ուղղությամբ:

Գաղութահայ աշխատավորության, սփյուռքահայ առաջադիմական բոլոր ուժերի քաղաքական-դասակարգային հասունության ցայտուն ապացույց հանդիսացավ 1924 թվականի սեպտեմբերի 1-ին ժնկում բացված հայասիրական միջազգային կոնֆերանսին հայտարարված բոլկոտը. 1924 թվականի հոկտեմբերի 10-ին Հայասերների միջազգային ընկերությունն իր նախագահ Էդվարդ Նավիի և քարտուղար Քրաֆթ Բոնարի ստորագրությամբ մի կողմ էր հղել բոլոր հայկական գաղութներին, հայանպաստ կազմակերպություններին ու մասնավոր անձանց, նրանց հրավիրելով մասնակցել սեպտեմբերի մեկին ժնկում բացվող հայասիրական միջազգային կոնֆերանսին: Կոնֆերանսի գլխավոր զբաղմունքն էր լինելու հայ գաղթականների ու որբերի դրության բարելավման, ինչպես նաև 50 հազար տարագիրների Սովետական Հայաստան տեղափոխելու խնդիրը: Բայց այդ գործը կազմակերպողները «մոռացել» էին հրավեր ուղարկել նաև սովետական կառավարությանը: Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր, որ կոնֆերանսի հրավիրման իսկական նախաձեռնողները հանդիսանում էին դաշնակցականները, որոնք փորձում էին նման ճանապարհով իրականացնել համագաղութային համագումար հրավիրելու բազմիցս ձախողված իրենց փորձերը և «հայասեր» նավիլներն ու բոնարները սոսկ կույր գործիքի դեր էին կատարել: Ժամանակին կռահելով գաղութահայության ղեկավարությունն իրենց ձեռքը գցելու դաշնակցական վնասակար խաղերի իմաստը, սփյուռքահայ առաջա-

1 Ե. Կարիկյան, Կեդրոնաձիգ և կեդրոնախույս, Փարիզ, 1925, էջ 5:

2 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 176, գ. 66, ք. 66—88:

դիմական բոլոր կազմակերպություններն ու հոսանքները վճռական բողոք հայտնեցին այդ կոնֆերանսի հրավիրման դեմ և հրաժարվեցին մասնակցել նրան: Մեկուսացված դաշնակցականներն ու նրանց պատվարժան հայասերները՝ մի քանի օրվա վշտաբեկ զրույցներից հետո, առանց որևէ արդյունքի հասնելու, ստիպված եղան դադարեցնել կոնֆերանսի աշխատանքները¹:

Սփյուռքահայ առաջադիմական ուժերն իրենց այդ վերաբերմունքով ցույց տվեցին, որ գաղթականության անունից խոսելու իրավունքը պատկանում է միայն ու միայն անլուր տառապանքների մատնված հայ տարագիրներին և նրանց պաշտպան սովետական կառավարությանը:

Որքան ավելի էր ուժեղանում ներգաղթողների հոսանքը դեպի Սովետական Հայաստան, այնքան ավելի կատաղի ու չարահնգ զրպարտությունների էին դիմում արտասահմանի հայկական բուրժուազիայի ձայնահիդներն ու դաշնակցական գրչակները: Նրանք ձգտում էին ամեն կերպ խանգարել ներգաղթի իրականացմանը, վարկաբեկել Սովետական Հայաստանը, ժխտել երկրում ծավալված սոցիալիստական շինարարությունը, մոլորության մեջ գցել գաղութահայ զանգվածներին և այլն:

1924 թվականի մայիսին Պոլսից ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհին ուղարկած իր դեկուցագրում Դ. Շահվերդյանը հայտնում էր, որ ներգաղթի կազմակերպումը մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել ժողովրդական զանգվածների մեջ ինչպես այստեղ, այնպես էլ մյուս գաղութներում: Բայց գաղութահայ ազգային բարեգործական հաստատությունների ղեկավարները խիստ անհանգստացած են: Բանն այն է, որ արտասահմանի բարեգործական հաստատությունների մեծ մասն իրենց գոյությունը պահպանում էին գաղթականների և որբերի հարցը շահագործելով և նրանցով արդարացնում իրենց գոյության իմաստը, նրանց շնորհիվ ստանում պաշտոններ ու ապրուստի միջոցներ²:

Նոսելով Սովետական Հայաստանի հակառակորդների կողմից ներգաղթի շուրջը ծավալված զրպարտչական կամպանիայի մասին, Դ. Շահվերդյանը նշում էր, որ նրանք այնքան են ատելությունամբ լցված դեպի սովետական իշխանությունը, որ առաջարկում են երկրի վերաշինության ու ներգաղթի համար գաղութներում հանգանակված գումարները շուղարկել Հայաստան, այլ օգտագործել միայն արտասահմանում: Դեռ ավելին, Պոլսում գոյություն ունեցող ազգային կազմակերպությունները 1924 թվականին իրենց գաղտնի ժողովներից մեկում որոշում էին կայացրել գաղթականներին չփոխադրել Հայաստան, այլ տեղավորել Աֆրիկայում կամ Ամերիկայում³:

Այնուամենայնիվ, գաղութահայ աշխատավորությունը բուն կերպով ձգտում էր դեպի Սովետական Հայաստան: Սովետական կառավարությունը շարունակում էր բազմաթիվ դիմումներ ստանալ բոլոր գաղութների տարագիր երկրագործներից, բանվորներից ու արհեստավորներից, որոնք պատրաստակամություն էին հայտնում իրենց ծախսով մեկնել հայրենիք, այնտեղ կառուցել գյուղեր ու ավաններ, վերաշինել երկիրը: Շատ դիմումներ էին ստացվում

1 Տե՛ս «Նորհրդային Հայաստան», 1924, № 219, 225, 229:

2 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 54, ք. 10—11:

3 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 305, ք. 30—40:

նաև զանազան մասնագիտությունների տեր մտավորականներից և հատկապես երիտասարդներից՝ համալսարան կամ հայկական ուլ գպրոց ընդունվելու ցանկություններով:

Պատասխանելով դաշնակցական պրովոկացիաներին, Հունաստանից Սովետական Հայաստան ներգաղթող մի խումբ աշխատավորներ 1925 թվականի հունվարին գրում էին. «Հայրենակիցներ, զգույշ և միշտ զգույշ մեր տունն ավերող ու մեզ մոխիրներու վրա նստեցնող օտար, կեղծ մարդասերներն և տարախտաբար հայ կոչվող խառնակիչներն, որոնք խիղճերին սպանած և ամոթի ու պատասխանատվության զգացումներն կորցրած ըլլալով իսպառ, իրենց աղտոտ ձեռքերով կուզեն խառնել ձեր խիղճին անգործությունը»¹:

Եվ այսպես, ամենուրեք գաղութահայ աշխատավորությունը երես էր դարձնում դաշնակցականներից և վստահորեն ընթանում դեպի հայ աշխատավորության միակ հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստան:

6. ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵ ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅՈՒՄ ԵՎ ՆԱԼՍԵՆՅԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Պատերազմը վերջանալուց հետո արևմտյան տերությունները հարկադրված էին դոնե առերևույթ զբաղվելու իրենց քաղաքականության հետևանքով ծայր թշվառության մատնված ժողովուրդների հետագա ճակատագրի հարցով: Ահա հենց այդ գործն էլ նրանք դրին Ազգերի լիգայի վրա, որը որդեգրեց նաև աշխարհով մեկ սփռված հայ տարագիրների հարցը, իբր թե նրանց վիճակը բարելավելու նպատակով: Իրապես Ազգերի լիգան հայ և ալլազգի գաղթականության հարցով ստիպված էր զբաղվելու սոսկ հասարակական կարծիքի ճշմարտան տակ: 1920 թվականի իր առաջին նստաշրջանից սկսած Ազգերի լիգան զբաղվում էր հայ գաղթականության հարցով և հայտարարում, թե անհրաժեշտ է, որ բոլոր տերությունները միջոցներ ձեռնարկեն «ըստ կարելիության շուտ վերջ տալու հայկական սարսափելի ողբերգությանը» և ապահովեն այդ ժողովուրդի ապագան:

Ազգերի լիգայի երկրորդ (1921) և երրորդ (1922) նստաշրջանները նորից միաձայն որոշում կայացրին այն մասին, որ Թուրքիայի հետ խաղաղության բանակցությունների ժամանակ պետք է անպայման նկատի ունենալ հայերի համար ազգային օջախ ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Այդ նպատակն իրագործելու նպատակով լիգայի ընդհանուր ժողովն առաջարկեց Գլխավոր խորհրդին ձեռք առնել անհրաժեշտ բոլոր միջոցները:

Դրան հաջորդեցին խաղաղության բանակցությունները Լոզանում, որտեղ հայ գաղթականության օգտին դրական ուղին շարվեց և այդ հարցը դարձյալ ձևականորեն հանձնվեց Ազգերի լիգայի տնօրինությանը: Լիգայում ապարդյուն ու անվերջանալի մարդասիրական ճառեր էին ասվում հայ տարագիրների հասցեին և ոչ ավելին:

Սակայն Ազգերի լիգայի և իմպերիալիստական դիվանագիտության այլ ամբիոններից տարագիր հայության հասցեին ասվող սփոփանքի խոսքերից նրա-

1 ՀՍՍՀ ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 3, գ. 496, թ. 46:

վիճակը բնավ չէր բարելավվում: Հայ գաղթականներից շատերը, հազիվ փրկվելով լինելով հայկական սպանդից, մեծ մասամբ զուրկ էին անգամ իրենց քաղաքացիությունը հաստատող փաստաթղթերից և նրանց իրավունքները չէին ճանաչվում: Միջազգային իրավունքի տեսակետից նրանք պարզապես համարվում էին հայրենազուրկ տարագիրներ, չհանդիսանալով որևէ պետության քաղաքացի կամ հպատակ:

Անդրադառնալով այս հարցին Ազգերի լիգան որոշեց, որ Թուրքիայից հեռացած այն հայ տարագիրներին, որոնց Թուրքական կառավարությունը իրենց նախկին բնակավայրերը վերադառնալու արտոնություն չի տալիս և որոնցով չեն ուզում զբաղվել Թուրքական արտասահմանյան ներկայացուցիչները՝ նրանց այլևս Թուրքահպատակներ չճանաչելով, պետք է տալ լիգայի երաշխավորությունը վայելող մասնավոր անձնագրեր. դեռևս 1922 թվականին Ազգերի լիգան այլ ազգությունների գաղթականների համար նույնպես սահմանել էր միջազգային անձնագրեր, որոնք տրվում էին լիգայի գաղթականական գործերի կոմիսար Ֆրիտյոֆ Նանսենի նախագահությամբ գործող կոմիտեի կողմից և հենց այդտեղից էլ դրանք ստացել էին «Նանսենյան» անունը: Ազգերի լիգայի մեջ մտնող 30-ից ավելի պետություններ ճանաչել էին «Նանսենյան անձնագրերի» օրինականությունը և որոշ չափով թեթևացել էր հայրենազուրկ տարագիրների իրավական դրությունը: Եվ ահա լիգայի խորհուրդը որոշում է հայ գաղթականների անձնագրերի նախապատրաստման գործը ևս հանձնարարել Նանսենյան կոմիտեին: Նախապատրաստական աշխատանքների վերջանալուց հետո, Ազգերի լիգայի խորհուրդը 1924 թվականի հուլիսի 12-ին քննարկեց գաղթականական գործերի գլխավոր կոմիսար Ֆր. Նանսենի ներկայացրած տեղեկագիրը՝ հայ գաղթականների իրավական դրության մասին և որոշեց հանձնարարել լիգայի անդամ և շահագրգռված մյուս կառավարություններին ընդունել և ճանաչել Նանսենյան կոմիտեի կողմից հայ տարագիրներին տրվող անձնագրերը¹:

Շուտով Ազգերի լիգայի մեջ մտնող բոլոր պետությունները, ինչպես նաև այլ կառավարություններ, ընդունեցին լիգայի անունից հայ տարագիրներին տրվող ինքնության թղթերի կամ այսպես կոչված Նանսենյան միջազգային անձնագրերի օրինակությունը: Դրա շնորհիվ մի շարք երկրներում երկար տարիներ կարգավորվեց հազարավոր հայ գաղթականների քաղաքացիական կացությունը և նրանց իրավունքները ճանաչվեցին օրինական: Նանսենյան անձնագրերը կարևոր նշանակություն ունեցան հատկապես Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Հունաստանի և ուրիշ երկրների հայ գաղթականների քաղաքացիական կացության կարգավորման համար: Այսպիսով, Նանսենյան անձնագրերը դրական նշանակություն ունեցան հայ տարագիրների վիճակը որոշ չափով թեթևացնելու գործում:

Հայ գաղթականներին Նանսենյան անձնագիր տալու հարցի քննարկման հետ մեկտեղ, Ազգերի լիգայի նիստերում շորս-հինգ տարի շարունակ, ապարդ-

¹ Տե՛ս «Վերջին լուր», 1924, № 3144:

յուն կերպով, հոլովվում էր նաև սփյուռքահայերի համար մի հաստատուն բնակավայր գտնելու հարցը: Դեռևս 1923 թվականի աշնանը, անդրադառնալով այդ խնդրին, Ազգերի լիգան որոշում էր կայացրել՝ ուսումնասիրել մոտ 50 հազար հայ գաղթականների Անդրկովկասում, մասնավորապես Սովետական Հայաստանում, բնակեցնելու հնարավորությունը¹: Սակայն այդ որոշումը երկար ժամանակ մնում էր թղթի վրա, թեև այդ առթիվ սովետական կառավարությունը հայտնել էր իր պատրաստակամությունը:

Ազգերի լիգայի քննարկումների արդյունքների հանրագումարից հետևում է, որ այդ 50 հազար հայ գաղթականներին Հայաստան տեղափոխելու, նրանց սովետական կառավարության կողմից առաջարկված ոռոգելի դարձվելիք Սար-դարաբադի դաշտում բնակեցնելու, բնակարաններով, գյուղատնտեսական գործիքներով, անասուններով ապահովելու և այլ միջոցառումներ իրականացնելու համար անհրաժեշտ է մեկ միլիոն ֆունտ ստեռլինգ: Այդ գումարը ձեռք բերելու համար տարբեր առաջարկներ էին արվում: Ազգերի լիգայի գաղթականական գործերի կոմիսար Ֆր. Նանսենը խորհուրդ էր տալիս վերոհիշյալ գումարը ձեռք բերել կամ կառավարություններից խնդրելով, կամ մշակվելիք հողամասերից ստացվող եկամուտներով երաշխավորված երկարաժամկետ փոխառության ձևով: Փոխանակ այդ խնդրի լուծման մի հարմար եղանակ գտնելու, Ազգերի լիգան սահմանափակվում էր միայն ոչ ոքի ոչինչ չպարտավորեցնող բազմաթիվ որոշումներ ընդունելով:

Վերջապես, 1924 թվականի սեպտեմբերի 25-ին, Ազգերի լիգան որոշում է հանձնարարել աշխատանքի միջազգային բյուրոյին՝ Նանսենի ղեկավարությամբ հանձնաժողով կազմել և ուսումնասիրել Սովետական Հայաստանում մեծ թվով հայ գաղթականներ բնակեցնելու հնարավորությունները²: Աշխատավոր հայ գաղթականության տառապանքների շուտափույթ լիկվիդացման նպատակով վերոհիշյալ հանձնաժողովի Սովետական Հայաստան գալուն դրականապես են վերաբերվում ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ կառավարությունը, թեև մեծ հույսեր ու սպասելիքներ չունեին իմպերիալիստական դիվանագիտության կամակատար Ազգերի լիգայից³:

1925 թվականի հունվարի 17-ին Երևան ժամանեց Նանսենի գլխավորած հանձնաժողովը⁴: Նույն օրը Նանսենը և նրա միսիայի անդամները այցելեցին ՀՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Լուկաշինին և Կենտգործկոմի նախագահ Ս. Համբարձումյանին: Վերջիններս հավաստիացրեցին Նանսենի հանձնաժողովին, որ սովետական կառավարությունը լայն հնարավորություններ կտա նրան հետաքրքրող բոլոր հարցերը մանրամասնորեն ուսումնասիրելու և տեղում ծանոթանալու այն բոլոր հողամասերին, որոնց վրա նախատեսվում է բնակեցնել ներգաղթող սփյուռքահայ աշխատավորներին: Միաժամանակ հայտնվեց, որ այդ հողամասերի ոռոգման վերաբերյալ կան պատրաստի նախագծեր, որոնք նույնպես կտրամադրվեն հանձնաժողովին: Այնուհետև Ա. Մուսվաթի նախագա-

1 Տե՛ս «Վերջին լուր», 1923, № 2917:

2 Տե՛ս ՀՍՀ ՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 372, թ. 7:

3 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 454, թ. 200:

4 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1925, № 135:

հուլիսյամբ տեղի ունեցավ ՀՍՍՀ կառավարական հատուկ հանձնաժողովի (Ժողկոմխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողով) և Նանսենի հանձնաժողովի համատեղ նիստը: Նանսենը հաղորդեց, որ իրենց նպատակն է ուսումնասիրել մոտավորապես 50 հազար հայ տարագիրների Հայաստան տեղափոխելու հնարավորությունները, որովհետև վերջին շրջանում Հունաստանում, Թուրքիայում (Կ. Պոլսում), Սիրիայում և այլ երկրներում հայ գաղթականության վիճակը խիստ վատթարացել է: Նանսենը նշեց, քանի որ գաղութահայ աշխատավորները ձգտում են տեղափոխվել միայն Սովետական Հայաստան, հետևապես պետք է հաշվի առնել նրանց այդ օրինական ցանկությունը ևս: Ելնելով այդ դրույթունից, նիստում նախնական քննարկման ենթարկվեցին գաղթականությանը Հայաստանում տեղավորելու հետ կապված ծրագրերը, մասնավորապես Սարգսյանի դաշտի ոռոգման նախագիծը¹:

Նանսենն ու նրան ուղեկցողները շրջեցին Հայաստանում, ծանոթացան երկրի կյանքին և հուլիսի սկզբներին վերադարձան Եվրոպա: Մեկնելուց առաջ, բանակցությունների ընթացքում ձեռք բերված համաձայնության հիման վրա, Ֆր. Նանսենը ՀՍՍՀ կառավարությանն էր ներկայացրել իր հանձնաժողովի մեջակած հուշագիրը, որտեղ ամփոփված էին մոտ 50 հազար հայ տարագիրների ներգաղթման և նրանց Հայաստանում բնակեցնելու վերաբերյալ հիմնական միջոցառումները, մասնավորապես՝ այդ նպատակի համար անհրաժեշտ 8 միլիոն ուրբի ձեռք բերելու հնարավորությունները, որոնց իրականացման համար, Նանսենի կարծիքով, գոյություն ունեւ երեք ուղի: Առաջին՝ բարեգործական ընկերությունների միջոցով հանգանականություն անցկացնելը, երկրորդ՝ եվրոպական պետություններից վարկի ձեռով կամ որպես նպաստ ստանալը և երրորդ՝ եվրոպական բանկերից փոխառություն վերցնելը:

Նանսենը գտնում էր, որ միակ նպատակահարմար ելքը անհրաժեշտ գումարը փոխառությունների միջոցով ձեռք բերելու ուղին է: Ուստի նա առաջարկում էր Թուլյատրել Հայաստանում ունենալ փոխատուների ներկայացուցիչների մի կոմիտե՝ փոխառության գումարների իրացմանը հսկելու համար²: Համաձայնվելով Նանսենի առաջ քաշած գրեթե բոլոր պայմանների հետ, ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհի նորընտիր նախագահ Ս. Համբարձումյանը նշեց, որ սովետական կառավարությունը երբեք չի կարող Թուլյատրել իր երկրում դրսի որևէ քաղաքական վերահսկողություն, ծայրահեղ դեպքում հնարավոր է միայն տնտեսական-տեխնիկական հսկողություն³:

Հայաստան կատարած ուղևորություններից Եվրոպա վերադառնալուց հետո, Նանսենը և նրան ուղեկցողներն իրենց ուսումնասիրությունների հիման վրա կազմեցին մի ընդարձակ զեկուցագիր և ներկայացրին Ազգերի լիգայի ընդհանուր ժողովի քննարկմանը: Այդ զեկուցման մեջ բազմակողմանիորեն հիմնավորված էր սփյուռքահայ տարագիրների համար Հայաստանում բնակավայրերի ստեղծման հնարավորությունն ու նպատակահարմարությունը: Նանսենի հանձնաժողովն առաջարկում էր սովետական կառավարությանն այդ նպատա-

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 373, ք. 1—5:

2 Տե՛ս նույն տեղում, ք. 6—7:

3 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 494, ք. 13, և ֆ. 113, ց. 13, գ. 4, ք. 1—2:

կով տրամադրել մեկ միլիոն ֆունտ ստեռլինգի փոխառություն, որով հնարավոր կլիներ կարճ ժամանակամիջոցում իրագործել մի քանի տասնյակ հազար գաղթականների տեղափոխությունը Հայաստան: Սփյուռքահայ գաղթականությունը Սովետական Հայաստանում բնակեցնելու հետ կապված միջոցառումներն այս ամբողջ պլանը հայտնի է «Նանսենյան ծրագիր» անունով:

Յր. Նանսենի գլխավորած հանձնաժողովի ղեկուցագիրը Ազգերի լիգայի շրջանակներում բազմիցս ենթարկվեց քննարկման: 1925 թվականի սեպտեմբերի 10-ին այն լավեց Ալբերտ Թոմայի նախագահությամբ գործող Աշխատանքի միջազգային բյուրոյի գաղթականների բաժնին առնթեր խորհրդակցական կոմիտեում, որին ներկա էին նաև գաղութահայ մի շարք կազմակերպությունների և հայասիրական օտարերկրյա ընկերությունների ներկայացուցիչներ: Նանսենի ղեկուցումն ու՝ ներկայացրած նախագծերը արժանացան ընդհանուր հավանության: Գաղութահայ հասարակայնության ներկայացուցիչներն իրենց ելույթներում նշեցին, որ լիովին հավանություն են տալիս Նանսենի ծրագրերին և խոստանում են կազմակերպել ամեն տեսակի բարոյական ու նյութական աջակցություն: Նույն ոգով արտահայտվեցին նաև հայասերների լիգայի և օտարերկրյա բարեգործական ընկերությունների ներկայացուցիչները՝ զբաղնելով, որ այդ նախագծերի իրականացումը պետք է կատարվի հանուն «տարրական արդարության հայերի հանդեպ, որոնց շատ բան է խոստացվել և ոչինչ չի տրվել»¹:

1925 թվականի սեպտեմբերի 12-ին հանդես գալով Ազգերի լիգայի 6-րդ նստաշրջանի 9-րդ պլենար նիստում Նանսենը ղեկուցեց սփյուռքահայ տարագիրների ծանր դրության և Սովետական Հայաստանում գաղթականության նկատմամբ ցուցաբերվող հոգատարության մասին:

Անգրադառնալով իր գլխավորած հանձնաժողովի հիմնական եզրակացություններին, Նանսենը հայտարարեց. «Մենք քննեցինք բոլոր հնարավորությունները (հայ գաղթականների տեղավորման — խմբ.) և եկանք այն եզրակացության, միաձայն և մեր ճշտության մասին առանց որևէ կասկածի, որ միակ վայրը, ուր այժմ նվրդալայում թափառող մի մեծ մաս — շեշտում եմ մի մեծ մաս, կարող է տեղավորվել՝ դա Նրեանի հայ հանրապետությունն է»²:

Նանսենը նշեց նաև, որ ներկայումս ուրիշ ոչ մի երկիր, բացի Սովետական Հայաստանից, չի համաձայնվում ընդունել գաղթականների նորանոր խումբեր, հազարավոր թափառական մարդկանց, կանանց ու երեխաների, որոնք հայրենիք և ապրելու միջոցներ են փնտրում: Նանսենն ընդգծեց, որ «հայ գաղթականներն իրենք ցանկանում են գնալ Հայաստան և ոչ մի ուրիշ տեղ: Նրանք ցանկանում են գնալ և կառուցել իրենց ազգային հայրենիքը»³:

Ապա Նանսենը պատմում է Հայաստանում իրենց կատարած ուսումնասիրությունների մասին և նշում, որ իրենք այնտեղ են մեկնել խիստ երկյուղով, սակայն այնտեղից վերադարձել են այն խոր համոզմունքով, որ Սովետական

1 ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, դ. 453, թ. 10—12:

2 Նույն տեղում, գ. 820, թ. 3—5:

3 Նույն տեղում:

Հայաստանում ծավալված է հույժ կարևոր տնտեսական մի հանդուգն ծրագիր, որը խաղաղ աշխատանքի հիանալի հնարավորություններ կընձեռնի ոչ միայն արդեն Հայաստանի հողի վրա գտնվող հազարավոր գաղթականների, այլև դեռևս աշխարհի զանազան մասերում թափառող մեծ թվով հայ տարագիրներին համար։

Այնուհետև նանսենն ընդգծում է, թե ինքը պետք է ջանա համոզել հանձնաժողովին, որ հայ ժողովուրդը «վերջին երեք տարիների ընթացքում իսկական հրաշքներ է գործել՝ զարգացնելով դեռևս մի քանի տարի առաջ թշվառության մեջ գտնվող երկիրը այն ժամանակ, երբ ամեն օր սայլերը մեռած երեխաներ և շահահասներ էին հավաքում քաղաքների փողոցներից»։

Անժխտելի փաստերով նանսենը ցույց է տալիս, որ Սովետական Հայաստանում, վերջապես, իրոք գոյություն ունի հայկական օջախ, որպիսին ուրիշ ոչ մի տեղ չի կարող լինել հայության համար։ Նանսենը նշում է, որ եվրոպական տերություններն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով պատասխանատվություն են կրում հայ ժողովրդի ապրած ողբերգության հարցում և այժմ անհրաժեշտ է, որ նրանք ձեռք առնեն միջոցներ, անցյալի ավերակների փոխարեն ստեղծելու ավելի պայծառ մի ապագա՝ ուսնահարված իրավունքներով այդ ազգի համար¹։

Սեպտեմբերի 18-ին նանսենի զեկուցումը ըննարկվեց լիգայի հինգերորդ կոմիտեում։ Վերջինս էլ իր հերթին՝ նանսենի հանձնաժողովի զեկուցագրի և առաջադրված ծրագրի մանրամասն ուսումնասիրման նպատակով, այն հանձնեց 9 հոգուց բաղկացած հատուկ ենթակոմիտեին։ Այստեղ էլ հենց ծավալվեցին հիմնական ելույթները, որոնք և բացահայտեցին նախագծի նկատմամբ մեծ տերությունների իսկական վերաբերմունքը։ Մեծ Բրիտանիայի պատվիրակը իր կառավարության անունից հայտարարեց, որ նա չի կարող ոչ իրացնել և ոչ էլ երաշխավորել որևէ սովետական հանրապետության բաց թողած փոխառությունը²։ Ֆրանսիական պատվիրակը նշեց, թե իր կառավարությունը պատրաստ է երաշխավորել փոխառությունը, բայց այն անառարկելի պայմանով, որ Անգլիան ևս համաձայնվի համատեղ երաշխիքներ տալուն։ Իտալական ներկայացուցիչը հայկական շրջաններին և նանսենին մասնավոր կերպով հայտնեց, որ ինքն այդ հարցում լիովին բաժանում է ֆրանսիական տեսակետը։ Ենթակոմիտեի մնացած անդամները նանսենի նախագծին և փոխառության հարցին վերաբերվեցին «կարեկցաբար ու համակրանքով», սակայն գործնական ոչ մի քայլ չկատարեցին։ Փոխառության նկատմամբ անգլիական կառավարության այդպիսի անբարյացակամ դիրքը նոր բարդություններ առաջ բերեց։ Այդ պայմաններում փոխառության կողմնակիցները փորձեցին պարզել, թե Հայաստանի կառավարությունն այն ապահովելու ի՞նչ նոր առաջարկներ կարող է ներկայացնել, որոնք բավարար լինեին առանց անգլիական երաշխիքների իրացնելու համար։ Նրանք ցանկանում էին պարզել, թե արդյոք Հայաստանի կառավարությունը չէր համաձայնի նախատեսվող փոխառությունը երաշխավորել գրե-

1 Տե՛ս ՆՍՍՀ ԶՆՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 4, գ. 820, թ. 17—18։

2 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 454, թ. 206—207։

թե մշտական ընդլսթ կրող նյութական պարտավորութիւններով կամ այլ հանձնառութիւններով, քանի որ մեծ տերութիւնների երաշխիքների միջոցով փոխառութեան իրացման ամենապարզ եղանակը վճռականորեն մերժվել է անգլիական կառավարութեան կողմից: Այդ նպատակով լիգայի ներկայացուցիչները, Նանսենի գլխավորութեամբ, տեսակցութիւն ունեցան Փարիզում ՍՍՀՄ դեսպանութեան քարտուղար, Սովետական Հայաստանի կառավարութեան հանձնարարութեամբ այդ բանակցութիւնները վարող Սիմոն Փիրումյանի հետ, որը նրանց որոշակիորեն հայտարարեց, որ սովետական կառավարութիւնը երբեք չի կարող ընթանալ այդպիսի երաշխիքներ տալու ուղիով: ՍՍՀՄ կառավարութիւնը համաձայնութիւն էր հայտնել ՀՍՍՀ անունից կնքել փոխառութիւն Մոսկովայի կենտրոնական բանկի երաշխավորութեամբ, իսկ այլ կարգի պարտավորութիւններ, որոնք կարող էին խախտել Սովետական Հայաստանի սուվերենիտետը, սովետական կառավարութեան համար միանգամայն անընդունելի էին:

Նանսենն այնուհետեւ առաջարկեց ստեղծել մի ինքնավար կազմակերպութիւն, որը Հայաստանի կառավարութիւնից որոշակի պայմանագրային հիմունքներով կստանար նախատեսված հողամասերի ոռոգման և զաղթականների տեղավորման գործը, իսկ մյուս կողմից՝ հարաբերութիւնների մեջ կմտնէր եվրոպական ֆինանսական շրջանների հետ՝ փոխառութիւնն իրացնելու համար: Այդ առաջարկի հեղինակները ենթադրում էին, թե ինքնավար կազմակերպութիւնը կկարողանար ապահովել այն երաշխիքը, որը Անգլիան չհամաձայնեց տալ անմիջականորեն Սովետական Հայաստանի կառավարութեան փոխառութեանը¹:

Վերջապես, 1925 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Ազգերի լիգայի խորհուրդը որոշեց՝ ընտրել հինգ հոգուց բաղկացած մի հանձնախումբ, որը պետք է վերջնականապես պարզեր Նանսենի ծրագրի տեխնիկական կարելիութիւնը, կարծիքների փոխանակութիւն կատարեր Սովետական Հայաստանի և ուրիշ կառավարութիւնների, ինչպես նաև ընկերութիւնների ու մասնավոր անհատների հետ փոխառութեան իրացման և վերահսկիչ օրգանի ստեղծման շուրջը²: Սովետական կառավարութիւնն ընդառաջեց ու նպաստեց նաև այդ որոշման կատարմանը: Հայաստան եկավ նոր հանձնաժողով և լիգային ներկայացրեց լիովին հիմնավորված առաջարկներ:

1926 թվականի մարտի 19-ին Փարիզում տեղի ունեցավ Ազգերի լիգայի կողմից ստեղծված հայ զաղթականների տեղավորման հանձնաժողովի նիստը՝ Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչ Ս. Փիրումյանի մասնակցութեամբ: Հանձնաժողովի նիստը նախագահող ֆրանսիական ներկայացուցիչ Ժյուլ Պամսը իր ելույթում հաղորդեց, որ հանձնաժողովը ստացել է Հայաստան մեկնած մասնագետների զեկուցագրերը, որոնք լիովին հաստատում են Նանսենի ծրագրի իրագործելի լինելը: Այդ հանձնաժողովի առաջարկութեամբ լիգայի խորհուրդը որոշում կայացրեց ստեղծել հատուկ կոմիտե, որը պետք է զբաղվեր անհրաժեշտ գումարի ձեռքբերմամբ: Միաժամանակ որոշեց Նանսենին կամ նրա

1 Տե՛ս ՆՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 454, թ. 206—207:

2 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 161:

ներկայացուցին վարկ տրամադրել՝ հայ գաղթականության օգտին նվիրալից և Ամերիկայում հանգանակություն անցկացնելու հնարավորությունն ուսումնասիրելու նպատակով¹։

Այսպիսով, Աղգերի լիզան «հայկական հարցը» փոխարինեց գաղթականական հարցով, իսկ գաղթականների հայրենադարձությանը նպաստելու խնդիրը՝ նրանց օգտին ինչ-որ հանգանականություն կազմակերպելու անօգուտ ձեռնարկով։

Աղգերի լիզայում տեղի ունեցած այդ ամբողջ անց ու դարձը, ինչպես և պետք էր սպասել, գործնականում ոչ մի դրական արդյունք չունեցավ։ Հայ գաղթականության օգտին։ Փոխառության հարցի հետ կապված այդ բոլոր խորհրդակցությունները, ելույթներն ու բանաձևերը ցույց տվեցին, որ հայ գաղթականության հարցի լուծմամբ արմատապես մտահոգված միակ կառավարությունը՝ Սովետական Հայաստանի կառավարությունն է։

Սովետական կառավարությունը անկեղծորեն մտահոգված լինելով բազմաշարժար հայ գաղթականության ճակատագրով, ամեն կերպ ընդառաջում էր տարագիր հայության հարցի լուծմանը, թեկուզ Աղգերի լիզայի միջոցով։ Սակայն, միանգամայն հասկանալի էր, որ սկզբունքային հարցերում նա երբեք չէր կարող զիջումներ անել իմպերիալիստական տերությունների շահերի արտահայտիչ և նրանց հիւսկամակատար Աղգերի լիզայի խաբկանքներին։ Գնալով ավելի պարզ ու որոշակի դարձավ, որ ամեն անգամ, երբ հայ գաղթականների հարցը քննարկվում էր Աղգերի լիզայում՝ եվրոպական դիվանագետները «պիղատոսյան արցունքներ» էին թափում «դժբախտ ու շարժարված» հայ ժողովրդի կրած տառապանքների համար և խոսում նրան օգնելու «անհրաժեշտության» մասին, իսկ գործնականում շարունակում էին իրենց իմպերիալիստական քաղաքականությունը։

Մի քանի տարի շարունակ հայ գաղթականության հարցը և նանսենի ծրագիրը «քննարկելուց» հետո, Աղգերի լիզան այն մոռացության տվեց։ Ուստի բնավ իզուր ու անհիմն չէր, որ սովետական կառավարությունը նանսենի հանձնաժողովի Հայաստան գալուց առաջ ու առավել ևս դրանից հետո, մեծ սպասելիքներ չուներ Աղգերի լիզայից, հույսեր չէր կապում նրա հետ։

Մեր երկրում նանսենին, բոլոր Սովետական Միության և հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամի, որպես հումանիստի, միշտ էլ հարգանքով են վերաբերվել և երբեք չեն կասկածել նրա բարի ցանկություններին ու մտադրություններին։ Սակայն հայ գաղթականության հարցի լուծման նրա հանձնաժողովից շատ բան չեն սպասել, որովհետև նա չէր խնդիր որոշողը, այլ Աղգերի լիզայում նստած իմպերիալիստական տերությունների ներկայացուցիչները։ Սովետական կառավարությունը, ընդառաջելով նանսենի հանձնաժողովին, նպատակ ուներ իրոք փորձել թեկուզ Աղգերի լիզայի միջոցով կազմակերպել տարագիր հայության որոշ մասի հայրենադարձությունը։ Հակառակ դեպքում, եթե չհաջողվեր դրական ընթացք տալ այդ հարցին, ապա մեկընդմիշտ կցրվեր սփյուռքահայ աշխատավորության գիտակցության մեջ իշխող այն սին մոլորությունը, թե իբրև մեծ տերություններն ու Աղգերի լիզան ցանկանում են լուծել տարագիր հայու-

¹ Տե՛ս «Նոր ուղի», 1929, № 1, էջ 342։

թյան հարցը՝ Այցեկելով մեր երկիրը և տեղում ծանոթանալով նրա աշխատասեր ժողովրդին, նրա դարավոր մշակույթին, նանսենն իր ստացած անմիջական տպավորությունների և ուսումնասիրությունների հիման վրա հետագայում գրեց «Նաբված ժողովուրդ» գիրքը, որը, ինչպես դիպուկ կերպով ռեկլամել է դերմանական հրատարակիչը «մեղադրական է Անտանտի և Ազգերի լիգայի դեմ»:

Վերջնականապես համոզվելով, որ կապիտալիստական աշխարհը քար անտարբերությամբ է վերաբերվում հայ գաղթականության տառապանքներին, և այլևս չհանդուրժելով, որ Ազգերի լիգան շարունակի խաբել հազարավոր տարագիրների, 1929 թվականի աշնանը լիգայի ընդհանուր ժողովում նանսենը առաջարկ մտցրեց՝ դադարեցնելու հայ գաղթականների հարցը անօգուտ կերպով հոլովելը: 1929 թվականի սեպտեմբերի 21-ին, ընդհանուր ժողովը ստիպված էր ընդունել նանսենի առաջարկը և տարիներ շարունակ լիգայի շրջանակներում անարդյունք կերպով արծարծված այդ հարցը հանվեց օրակարգից:

7. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՀԵՏ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Հայրենիքի հետ սփյուռքահայ աշխատավորների կապերի ստեղծման ու ամրապնդման գործում կարևոր դեր է խաղացել Հայաստանի օգնության կոմիտեն (ՀՕԿ-ը), որը կազմակերպվել էր 1921 թվականի սեպտեմբերին Նրևանում:

Այն ժամանակի դժվարին պայմաններում նման մի անկուսակցական հասարակական կազմակերպության միջոցով գաղութահայությանը սոցիալիստական հայրենիքի շուրջը համախմբելու և նրա կենսական ուժերը օգտագործելու խնդիրներն ունեին խիստ կարևոր նշանակություն:

ՀՕԿ-ի հիմնադիր համագումարից անմիջապես հետո ստեղծվեցին նրա տեղական մասնաճյուղերը Սովետական Միության հայաշատ գրեթե բոլոր քաղաքներում: Սակայն մինչև 1924 թվականի սկիզբները ՀՕԿ-ը արտասահմանում գրեթե մասնաճյուղեր չունեցրեց և իր գործունեությունը հայկական գաղթօջախներում իրականացնում էր հայրենիքի օգնության մարմնի (ՀՕՄ-ի), Հայոց բարեգործական ընդհանուր միության և այլ կազմակերպությունների միջոցով: Այդ տեսակետից բացառություն էր կազմում միայն Պարսկաստանը, ուր Սովետական Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչության ու հյուպատոսությունների և տեղի առաջադիմական ուժերի ջանքերի շնորհիվ մասնաճյուղեր էին ստեղծվել դեռևս 1922 թվականի փետրվարին: Նման դրությունը, հասկանալի է, ՀՕԿ-ին չէր կարող բավարարել և նրա կենտրոնական վարչությունը վճռական քայլեր կատարեց արտասահմանյան մասնաճյուղեր կազմակերպելու ուղղությամբ:

Սակայն հենց սկզբից, ինչպես և պետք էր սպասել, գաղութահայ ռեակցիոն ուժերը մասամբ անտարբեր, մասամբ էլ բացահայտ թշնամական դիրք բռնեցին Հայաստանին օգնող կազմակերպության մասնաճյուղերի ստեղծման գործում: Հակառակ դրան, սփյուռքահայ աշխատավորական լայն զանգվածները բռն հետաքրքրություն և լայն ակտիվություն ցուցաբերեցին հայրենիքին օգնող հաստատություն կազմակերպելու ուղղությամբ:

Այսպես, հունահայ աշխատավորները արտասահմանում առաջիններից մեկը կազմակերպեցին 204-ի տեղական մասնաճյուղեր (1924 թվականի ապրիլ) և, շնայած իրենց քաղաքական ու տնտեսական անբարենպաստ կացությանը, զգալի միջոցներ տրամադրեցին 204-ի կենտրոնական վարչությանը: Արդեն 1925 թվականի սկզբներին 204-ի մասնաճյուղեր էին կազմակերպվել Ֆրանսիայի, Բալկանների, Մերձավոր արևելքի, ԱՄՆ-ի, Հարավային Ամերիկայի և այլ հայկական գաղթօջախներում:

Գաղթահայությանը դեպի Սովետական Հայաստան տրամադրելու տեսակետից մեծ նշանակություն ունեցավ 1921 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբերին 204-ի առաջին նախագահ՝ Հովհաննես Թումանյանի առաքելությունը դեպի Կ. Պոլիս: Հովհ. Թումանյանին հաջողվեց Կ. Պոլսում միավորել մոտ հինգ տասնյակի հասնող մշակութային ու բարեգործական ազգային կազմակերպությունների մինչ այդ անջատ-անջատ ծավալված գործունեությունը և այն ուղղել հօգուտ հայրենիքի:

1921 թվականի դեկտեմբերի 1-ին 204-ի և ՀՍՄ-ի ներկայացուցիչների ստորագրություններով մի շրջաբերական ուղարկվեց գաղութահայ բոլոր կարեւոր կենտրոնները: Շրջաբերականում կոչվեր արվում տեղերում ստեղծել Հայաստանի օգնության կոմիտեի մասնաճյուղեր, կապվել 204-ի կենտրոնական վարչության հետ և ամեն կերպ նպաստել երկրի վերաշինության ու գաղթականության նյութական վիճակը բարելավելու գործին:

Վերահիշյալ կոչը լայն արձագանք գտավ սփյուռքահայության մեջ և հատկապես Կ. Պոլսում: Ամենուրեք սկսեցին կազմակերպել հանգանակություններ ու նվիրատվություններ հայրենիքի օգտին: Չանցավ մի երկու ամիս և Հայաստան հասավ ալյուր, հագուստեղեն, դեղորայք, դրամ և այլն²: Գնալով ավելի աշխուժացավ 204-ի գործունեությունը. այն դարձավ գաղութահայությունը հայրենիքի հետ կապող ամենաառաջադիմական մասսայական կազմակերպություն: Արդեն 30-ական թվականների սկզբին 204-ն արտասահմանում ուներ 200-ից ավելի մասնաճյուղեր, որոնցում ընդգրկված էին ավելի քան 10 000 անդամ:

Սակայն հայրենիքին հասցրած նյութական օգնությունից նվազ կարևոր չէր նրա մատուցած բարոյական օգնությունը:

204-ը կարևոր դեր խաղաց երկրի մասին սփյուռքում ճշմարտացի և բազմակողմանի տեղեկություններ տալու իմաստով: Այդ նպատակով 204-ի կենտրոնական վարչությունը արտասահմանյան գաղթօջախներն ուղարկեց կինոնկարներ, Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային նվաճումներն ամփոփող շրջիկ ցուցահանդեսներ, գրքեր, գեղարվեստական պատկերազարդ ալբոմներ, բացիկներ և այլն: Այդ ուղղությամբ նշանակալից գործ կատարեցին նաև 204-ի կենտրոնական վարչության կողմից պարբերաբար արտասահման մեկնող պատվիրակություններն ու գործիչները:

Այսպես, 1924 թվականի վերջերին արտասահման գործուղվեց 204-ի կենտրոնական վարչության նախագահ, ՀՍՍՀ հոգեժողկոմ Ար. Նրզնկյանը: Նա եղավ

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 178, գ. 393, ք. 15.

2 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 3, ք. 101—102.

Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում և Անգլիայում, ուր բազմաթիվ հանդիպումներ ունեցավ զաղութահայ աշխատավորության հետ: Նրանց առջև Ար. Երզնկյանը հանդես է գալիս Սովետական Հայաստանի մասին հանգամանալից զեկուցումներով ու ելույթներով, օգնում է հիմնելու 204-ի մասնաճյուղեր և բարեգործական միության ներկայացուցիչների հետ կնքում մի շարք համաձայնագրեր՝ Հայաստանին կտակված որոշ գումարների օգտագործման վերաբերյալ:

Սովետական Հայաստանի և սփյուռքահայության կապերի ամրապնդման, ինչպես նաև արտասահմանում 204-ի գործունեության հետագա զարգացման տեսակետից կարևոր դեր խաղաց 204-ի կենտրոնական վարչության կողմից 1925 թվականի վերջերին հայկական զաղութները մեկնած նոր պատվիրակությունը, որի կազմի մեջ մտնում էին կենտրոնական վարչության քարտուղար Գր. Վարդանյանը, վարչության անդամ Կ. Միքայելյանը և Հայաստանի կարմիր խաչի նախագահ, բժիշկ Ս. Կամսարականը: Այդ պատվիրակությունը արտասահմանում մնաց մեկ տարուց ավելի, շրջեց համարյա հայկական բոլոր գաղթօջախները և ծանոթացավ սփյուռքահայության կյանքին: Պատվիրակության անդամներն ուսումնասիրեցին 204-ի արտասահմանյան գործունեությունը, հիմնադրեցին նոր մասնաճյուղեր և այլն: Նրանք ամենուրեք հանդես եկան Սովետական Հայաստանի նվաճումների և 204-ի հետագա անելիքների մասին դասախոսություններով ու զեկուցումներով, որոնք դրական մեծ արդյունքներ ունեցան: Պատվիրակությունը ձեռք բերեց նաև նյութական որոշակի արդյունքներ: 204-ի Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ամերիկայի մասնաճյուղերը զգալի գումարներ տրամադրեցին ներգաղթողների համար Հայաստանում բնակարաններ կառուցելու ֆոնդին²: Այդ միջոցներով հետագայում Երևանում կառուցվեցին մի քանի շենքեր, որտեղ օթևան գտան տարագրությունից հայրենիք վերադարձած տասնյակ ընտանիքներ:

Այդպիսի դրական գործունեություն ծավալեցին նաև 204-ի կենտրոնական վարչության կողմից հետագայում արտասահման մեկնած պատվիրակությունները և անհատ գործիչները:

Սովետական Հայաստանի մասին սփյուռքահայությանը ճիշտ գաղափար տալու և բուրժուա-ազգայնական կուսակցությունների դեմ պայքար կազմակերպելու տեսակետից կարևոր դեր կատարեցին նաև 204-ի պարբերականներն ու այլ հրատարակություններ: 204-ի կենտրոնական վարչության առաջին պարբերականը «Հրավիրակ» ամսագիրն էր, որը լույս էր տեսնում 1925—1926 թվականներին: Ընդառաջելով արտասահմանյան մասնաճյուղերի և սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին՝ 204-ի կենտրոնական վարչությունը 1928 թվականին հրատարակեց «204-ի տեղեկատու» ամսագիրը:

Տարբեր ժամանակներում մի քանի պարբերականներ են լույս ընծայել նաև 204-ի Թիֆլիսի և Մոսկվայի մասնաճյուղերը («Օգնիր Հայաստանին», «Հայրենաշեն», «Լրաբեր» և այլն):

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 66, թ. 66—68:

2 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 298, թ. 10—14:

Իրենց տպագիր օրգաններն ունեին նաև 204-ի Ամերիկայի կենտրոնական վարչությունը («Շինարար» հանդեսը, որը լույս տեսավ 1927 թվականից սկսած), Եգիպտոսի մասնաճյուղը («204» ամսագիրը): 204-ի Ֆրանսիայի կենտրոնական վարչությունը 1933—1935 թվականներին Փարիզում հրատարակում էր «204» ամսագիրը, որպես 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի օրգան:

Սովետական Հայաստանի վերելքը, սիյուտքահայության կյանքը և 204-ի գործունեությունը մանրամասնորեն լուսարանում էր նաև 1925—1930 թվականներին Փարիզում լույս տեսնող «Երևան» թերթը:

204-ի բոլոր օրգանները, ինչպես նաև սիյուտքահայ ամբողջ առաջադիմական մամուլը նպաստում էին հայրենիքի հետ գաղութահայ աշխատավորության կապերի ամրապնդմանը, Սովետական Հայաստանի համակիրների աճին, 204-ի մասնաճյուղերի գործունեության հաջող ծավալմանը և այլն:

1925 թվականի սկզբներին 204-ի կենտրոնական վարչությունը հիմնեց գեղարվեստական հրատարակչության բաժին, որը լույս ընծայեց մեծ թվով հայագիտական ուսումնասիրություններ, գեղարվեստական երկեր, նկարներ, արձաններ և այլ գործեր:

Այդ բոլոր հրատարակությունների միջոցով 204-ը նպաստեց ունենալ աշխարհով մեկ ցրված հայությանը բազմակողմանի և ճիշտ գաղափար տալ Սովետական Հայաստանի մասին և նրանց մեջ միշտ վառ պահել սերը հայրենի երկրի նկատմամբ:

Հայաստանի օգնության կոմիտեի գործունեությունը առաջ էր բերում գաղութահայ հետադիմական ուժերի և հատկապես դաշնակցության կատաղի թշնամանքը:

Դաշնակցականները զգում էին, որ գաղութահայ զանգվածների շրջանում Սովետական Հայաստանի նկատմամբ ստեղծվող լայն համակրանքի և 204-երի մասսայականության հետևանքով արագորեն կորցնում են իրենց հենարանը: Ուստի ձգտում էին ամեն կերպ արգելակել 204-ի մասնաճյուղերի ստեղծմանն ու նրանց գործունեության ծավալմանը, աշխատում էին ժողովրդական զանգվածներին հեռու պահել Սովետական Հայաստանին համակիր 204-ի կազմակերպություններից: Այսպես, 1924 թվականի հոկտեմբերի 23-ին Բեռլինի «Հայ ուսանողական միությունը» ժողով է հրավիրում 204-ի մասնաճյուղ հիմնելու համար: Ժողովին մասնակցում են մոտ 70 հոգի: Ժողով են գալիս նաև հայ գաղութի «Թափառական հերոսները» (խոսքը դաշնակցականների մասին է — խմբ.), որոնց նպատակն էր խանգարել 204-ի մասնաճյուղի կազմակերպումը: Ժողովը տևում է մինչև կեսգիշեր, բայց դաշնակցականների պարագլուխ Արշակ Զամալյանի և նրա համախոհների դիմադրության պատճառով հնարավոր չի լինում դրական արդյունքների հասնել: Նախաձեռնողները հարկադրված հրաժարվում են երկրորդ ժողովը հրավիրելուց և 204-ի մասնաճյուղ կազմակերպելուց¹:

Դաշնակցականները մատնությունների միջոցով հասան այն բանին, որ տեղական իշխանությունները արգելեցին 204-ի Բեյրութի, Կահիրեի, Ալեքսանդրիայի և Ալժիրի մասնաճյուղերը:

¹ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, դ. 289, թ. 18:

Պայքարի նույն մեթոդներին էին դիմում նրանք նաև Հունաստանում, Հարավային Ամերիկայի երկրներում և այլուր:

Դաշնակցականների վարքագիծը բնութագրելու համար բնորոշ է հետևյալ փաստը: Նյու-Յորքում հրատարակվող հայ բողոքականների օրգան «Հայաստանի կոչնակը» Սիրիայում արգելել տալու նպատակով կառավարությանը հավատացնում էին, թե իբր այդ թերթը «...ծառայում է խորհրդային իշխանության պրոպագանդին»: Բանը նրանումն էր, որ «Կոչնակը» երբեմն լուրեր էր տպագրում Սովետական Հայաստանում ծավալված շինարարական աշխատանքների ու մշակութային նորությունների վերաբերյալ, քաղվածքներ էր կատարում սովետական թերթերից և այլն: Զգուշանալով ամեն կերպ խանգարել ՀՊԿ-ի գործունեությունը, դաշնակցականները տեղական իշխանություններին ներկայացնում էին ՀՊԿ-ը որպես «համայնավար» կազմակերպություն, արգելել էին տալիս Սովետական Հայաստանի վերելքի մասին պատմող գրականության ու մամուլի տարածումը, կինոֆիլմերի ցուցադրումը և այլն:

Զնայած այդ բոլոր դավերին, արտասահմանում անընդհատ աճում էին ՀՊԿ-ի մասնաճյուղերը, իրենց շուրջն էին համախմբում սփյուռքահայ կենսունակ տարրերին և դառնում գաղութահայ կյանքի աշխուժացման ու ազգային գոյատևման կարևոր ազդակներից մեկը: Գաղութահայ զանգվածների մեջ լայն ժողովրդականություն էին վայելում ՀՊԿ-ի մասնաճյուղերի ստեղծած մշակութային միությունները, գրադարանները, ակումբները, թատերական ու երգի ինքնագործ խմբերը և ազգային մշակույթի այլ օջախները: Դաշնակցականները տեսնելով, որ դրսից անհնարին է կասեցնել ՀՊԿ-ի գործունեության ծավալումը, փորձեցին թափանցել նրա արտասահմանյան մասնաճյուղերի ղեկավարության մեջ և իրենց համար ցանկալի հռչակով տանել նրանց աշխատանքը, այսինքն՝ ՀՊԿ-ի կազմակերպությունները հակադրել Սովետական Հայաստանին: Որոշ տեղերում նրանց հաջողվեց մոլորեցնել մասսաներին և հասնել իրենց նպատակին:

Պայքարելով ՀՊԿ-ի դեմ՝ դաշնակցականները հաճախ էին դիմում տեղորիստական ակտերի՝ նրա ակտիվ անդամների նկատմամբ: 30-ական թվականներին նրանց այդ գործունեությունը այնպիսի բնույթ էր ընդունել, որ առաջադիմական ուժերը անհրաժեշտ համարեցին տեղորի դեմ պայքարելու համար ստեղծել հատուկ կոմիտե: 1933 թվականին Փարիզում հիմնվեց «Դաշնակ տեղորի զոհերի պաշտպանության կենտրոն», որը գաղութահայության ուղղված կոչերից մեկում ասված էր, որ շուրջ 10 տարվա ընթացքում ՀՊԿ-ի շարքերից դաշնակցական տեղորիստների ձեռքով տասնյակ մարդիկ են զոհվել Բեյրութում, Աթենքում, Լիոնում և այլ վայրերում¹: 1933 թվականի փետրվարի 26-ին Ֆրանսիայում, Գլենոբլ քաղաքում դաշնակցականները սպանեցին ՀՊԿ-ի գործիչ Մանուկ Մարությանին և վիրավորեցին հինգ հայերի այն բանի համար, որ նրանք ժողովի ժամանակ բացականչել էին՝ «Կեցցե խորհրդային Հայաստանը»: «Դաշ-

¹ Տե՛ս «ՀՊԿ» (Փարիզ), 1933, № 8, էջ 56—59:

նակ տեղերի զոհերի պաշտպանության կենտրոնում» անդրադառնալով այս փաստերին, իր հրապարակած կոչերից մեկում գրում էր. «Գրքերն ու զոհ Մարուքյանից հետո զոհվեց Գրլըճյանը Աթենքում: Ալեքսանդրիո մեջ կհարվածի տոքթ. Թաշճյան, մինչ Ամերիկա Գոյումճյան հարձակման կենթարկվի եռագույնի (դաշնակցականների տիրապետության ժամանակ Հայաստանի դրոշը — խմբ.) դեմ արտահայտված ըլլալու համար»¹: Կոչում գաղութահայ աշխատավորներին խորհուրդ էր տրվում ամենուրեք ստեղծել դաշնակցական տեղերի զոհերի պաշտպանության հանձնախմբեր և միասնական պայքար մղել այդ ազգադավաճաքականության դեմ, «...որովհետև միայն ժողովրդական ցասումի հսկա ալիքին առջև է, որ վրացյանները և շամալյանները պիտի մտնեն իրենց որջերը ու պիտի չվրդովեն՝ իրենց քաղաքական արկածախնդիր խաղերով, գաղութահայ հասարակության հանգիստն ու ապագան»²:

Գնալով ուժեղանում են հալածանքները ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի ու անդամների դեմ նաև Եվրոպայում, Ամերիկայում և մյուս վայրերում: Սակայն, շնալից դուրս, ՀՕԿ-ի շարքերում համախմբված սփյուռքահայ աշխատավորները դժվարին պայմաններում շարունակում էին իրենց պայքարը: Եվ, թեպետ «Հայաստանի օգնության կոմիտեի» անունն այլևս համապատասխան չէր այդ կազմակերպության էությանը, այնուամենայնիվ, այն կարևոր դեր էր կատարում հայրենիքի հետ սփյուռքահայության կապերը ամուր պահելու գործում:

Անհատի պաշտամունքի տարիներին գոյություն ունեցած կամայականություններով պետք է բացատրել ՀՕԿ-ի նման կարևոր դեր խաղացող առաջադիմական մի կազմակերպության լիկվիդացիան 1937 թվականի դեկտեմբերին: Անհիմն կերպով ձեռքադրվեցին ՀՕԿ-ի ղեկավար շատ գործիչներ:

Այսպիսով, Հայաստանի օգնության կոմիտեն իր գործունեությամբ նպաստեց սոցիալիստական հայրենիքի հետ սփյուռքահայ աշխատավորության կապերի ամրապնդմանը, նրանց սովետական օրինետացիայով դաստիարակմանը:

8. ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ 1926—1940 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սովետական կառավարության և կոմունիստական կուսակցության շրջահայաց քաղաքականությունը գաղութահայության նկատմամբ, Սփյուռքում աստիճանաբար առաջ բերեց մի շատ խրախուսելի հայրենասիրական շարժում: Դա այնտեղ գոյություն ունեցող հայրենակցական, վերաշինաց, կրթասիրաց և այլ միությունների ու ընկերությունների կողմից ներգաղթողների համար Սովետական Հայաստանում նոր ավաններ, շենքեր ու զանազան ձեռնարկություններ հիմնելու ձգտումն էր:

Հայրենակցական միությունները, որոնք մեծ մասամբ ծնունդ էին առել հայկական օջախներում նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը, իրենց շուրջն էին համախմբել գաղութահայ հոծ զանգվածների և խոշոր գու-

¹ «ՀՕԿ» (Փարիզ), 1933, № 8, էջ 56—59:

² Նույն տեղում:

մարներ էին կուտակել: Հայրենակցական միությունների առաջացման հիմնական շարժառիթն ու նպատակն էր՝ նյութական ու կուլտուրական աջակցություն ցույց տալ Արևմտյան Հայաստանում և ընդհանրապես Թուրքիայում գտնվող իրենց հայրենակիցներին: Միանգամայն պարզ է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Արևմտյան Հայաստանում գրեթե հայություն չէր մնացել, անիմաստ և անիրագործելի էր դարձել հայրենակցական միությունների նախկին նպատակը:

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո, հայության համար ստեղծված նոր իրադրությունը հայրենակցական միություններին թելադրում էր մշակել գործունեության նոր ուղեգիծ, ամեն կերպ զորավիգ լինել համայն հայության միակ հանգրվանին՝ Սովետական Հայաստանին և նպաստել նրա տարագիր զավակների զանգվածային ներգաղթին:

Սակայն Սովետական Հայաստանի թշնամիները գործադրում էին ամեն ճիգ ու ջանք, որպեսզի խափանեն հայրենակցական միությունների այդ ճիշտ դիրքորոշումը: Նրանք խորհուրդ էին տալիս փոշիացնել հայրենակցական միությունների միջոցները, նույնիսկ Աֆրիկայում կամ Ամերիկայում, քան թե Հայաստանում անցկացնել մի ջրանցք՝ կամ կառուցել թեկուզ մի տուն հենց իրենց՝ Սփյուռքից հայրենիք դարձող տարագիրների համար:

Դաշնակցականների նման բանասարկությունների հետևանքով էր, որ Ամերիկայում գտնվող հաճընցիների հայրենակցական միության ղեկավարները 20-ական թվականների կեսերին մտադրվել էին Սիրիայում կառուցել «Նոր Հաճըն» ավանը և այնտեղ հավաքել նախկին բոլոր հաճընցիներին: Սակայն հաճընցի տարագիրները ճիշտ կռահեցին այդ հայրենադավ մտադրության հետևանքները և ժամանակին հակահարված տվեցին նման որոշման իրականացմանը: Նրանց միահամուռ բողոքները ցույց տվեցին, որ գաղութահայության հիմնական զանգվածը իր ապագան անվերապահորեն կապել է Սովետական Հայաստանի հետ և ոչ մի խաբեություն չի կարող սասանել նրա հավատը հայրենիքի նկատմամբ:

Ահա այդ ժամանակ էլ հենց սկիզբ առավ հայրենակցական միությունների վճռական շրջադարձը դեպի Սովետական Հայաստան, որտեղ պատմական Հայաստանի մի շարք քաղաքների ու գյուղերի անուններով աստիճանաբար առաջացան նոր ավաններ ու թաղամասեր:

Հայրենակցական միությունների այդ ճիշտ ուղիով ընթանալու հայրենասիրական առաջին օրինակը տվեց Ամերիկայում գտնվող Արաբկիրցիների հայրենակցական միությունը, որը ջարդեց գաղութահայության միտքը կաշկանդող շղթաները և ճեղքելով Ատլանտյան օվկիանոսը մուտք գործեց հայ աշխատավորության սոցիալիստական հայրենիքը:

Արաբկիրցիների հայրենակցական միության դիմումը հարգվեց սովետական կառավարության կողմից և նրան թույլատրվեց Երևանի հյուսիս-արևմուտյան ծայրամասում կառուցել «Նոր Արաբկիր» ավանը, ուր կկարողանային հավաքվել տարագիր բոլոր նախկին արաբկիրցիները²:

1 Տե՛ս «204-ի տեղեկատու» (Երևան), 1927, № 1, էջ 13—14:

2 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 54, թ. 30:

Նոր Արաբկիրը, որի նախագիծը պատրաստել էր ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանը, մեծ հանդիսավորությամբ հիմնադրվեց Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման հինգերորդ տարեդարձի օրը՝ 1925 թվականի նոյեմբերի 29-ին¹։ Սովետական կառավարության ամենօրյա հոգատարության շնորհիվ արագորեն կառուցվում էր Նոր Արաբկիրը։ Այդ է վկայում թեկուզ այն փաստը, որ արդեն 1928 թվականի վերջերին կառուցվել էր 51 տուն և հայրենադարձ բնակիչների թիվը հասնում էր 762-ի։ Ավանն ուներ մանածագործների, պղնձագործների, դերձակների, կոշկակարների, գուլպագործների արտելներ, դրափոց, մանկապարտեզ, ակումբ, գրադարան և այլն²։

Գրեթե նույն ժամանակաշրջանում Հունաստանից ներգաղթած իզմիրցի, ատաբաղարցի, սեբաստացի, բիլեճիկցի գաղթականների և Բյութանիացիների հայրենակցական միության կողմից Երևանի հարավ-արևելյան արվարձանում, Թոխմախան լճի մոտ, հիմնադրվեց «Նոր Բյութանիա» ավանը։ Սկզբում Նոր Բյութանիայում բնակություն հաստատեցին մոտ 60 հայրենադարձ տնտեսություն, որոնք բոլորն էլ զբաղվում էին շերամապահությամբ, ծխախոտագործությամբ և այլ կուլտուրաների մշակությամբ։ Որպես թանկարժեք տեխնիկական կուլտուրաների մշակությամբ զբաղվողներ, նրանք արտոնյալ պայմաններով վարկեր էին ստանում Երևանի գավառակումից, գյուղբանկից և ուրիշ հաստատություններից, որոնցով կառուցում են բնակելի տներ, ձեռք բերում գյուղատնտեսական գործիքներ և սերմեր³։

ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհին առընթեր գաղթականական հանձնաժողովը դեռևս 1925 թվականի մարտին ընդառաջել էր նաև Սեբաստիայի վերաշինաց միությանը և թույլատրել Սովետական Հայաստանում հիմնել գորգագործական արհեստանոց և այնտեղ տեղափոխել մոտ 1200 գորգագործ սեբաստացիների ու որբերի։ Հետագայում բավարարվեց նաև սեբաստացիների Սովետական Հայաստանում Նոր Սեբաստիա անունով ավան հիմնադրելու մասին խնդրանքը⁴։

Սովետական Հայաստանում հետագայում ալդալիսի հնարավորություններ ստացան նաև Մալաթիայի կրթասիրաց ընկերությունը, Ամերիկայում հիմնադրված Դատեմի լուս-ոսումնասիրաց ընկերությունը, խարբերդցիները, թումարդացիները, կեսարացիները, երզնկացիները և Արևմտյան Հայաստանից ու ընդհանրապես Թուրքիայի այլևայլ անկյուններից աշխարհի տարբեր կողմերը ցրված բազմաթիվ ուրիշ հայ տարագիրներ։

Սովետական կառավարության, համապատասխան հայրենակցական միությունների և որոշ նվիրատուների ու կտակների միջոցներով ձեռնարկվեցին Նոր Մալաթիայի (1927), Նոր Սեբաստիայի (1928), Նոր Խարբերդի (1930), Նուբաբաշենի (1930), Նոր Թումարդայի (1931), Նոր Կեսարիայի (1934), Նոր Տիգրանակերտի (1934), Նոր Տարոնի, Նոր Երզնկայի, Նոր Արմաշի, Նոր Յոզղատի, Նոր Ամասիայի և այլ ավանների կառուցման աշխատանքները։

ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհի հատուկ որոշմամբ հայրենակցական միությունների կողմից Հայաստանում կատարվող շինարարական աշխատանքների ղեկավար-

1 Տե՛ս «Նորհրդային Հայաստան», 1925, № 273։

2 Տե՛ս «Երևան», 1929, № 468։

3 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 418, թ. 19—20 և գ. 518, թ. 7։

4 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 493, թ. 44—45։

րությունը հիմնականում դրված էր 204-ի կենտրոնական վարչության վրա: 204-ը ոչ միայն կազմակերպական տեսակետից, այլև նյութական զգալի օգնություն էր ցույց տալիս հայրենադարձների համար նոր ավանների կառուցման աշխատանքներին:

Սովետական Հայաստանի տնտեսական վիճակի բարելավումը հնարավորություն տվեց հաջորդ տարիներին շարունակելու հայրենադարձությունը:

1926—1929 թվականների ընթացքում Հունաստանից, Թուրքիայից և Ֆրանսիայից ներգաղթածների թիվը, ոչ լրիվ տվյալներով, կազմեց 5863 մարդ¹:

Սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձությունը ավելի մեծ թափ ստացավ ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի «ՀՍՍՀ սահմաններն արտասահմանի աշխատավոր հայերի մասնայական նոր ներգաղթ արտոնելու մասին» 1931 թվականի օգոստոսի 10-ի որոշումից հետո: ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհին առընթեր կազմակերպվեց ներգաղթի հատուկ հանձնաժողով՝ Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ա. Երզնկյանի ղեկավարությամբ: ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի որոշման մեջ ներգաղթի հանձնաժողովին պարտավորվեցվում էր սահմանել ներգաղթողների քանակը, նրանց ընդունման ժամկետները, մատակարարման և ֆինանսավորման հետ կապված բոլոր խնդիրների մշակումն ու լուծումը, հայրենադարձներին ըստ մասնագիտությունների աշխատանքով ապահովելը, հանրապետության սահմաններում բնակեցնելը և այլն:

Ի կատարումն վերոհիշյալ որոշման, 1932—1933 թվականների ընթացքում Հունաստանից, Բուլղարիայից և Ֆրանսիայից ավելի կազմակերպված ձևով Սովետական Հայաստան ներգաղթեցին շուրջ 8007 հոգի: Ավելի քան 1800 մարդ հայրենիք դարձան Ֆրանսիայի տարբեր քաղաքներից ու գավառներից 1936 թվականին²: Բացի մեծ խմբերով կատարված հայրենադարձությունից, 1926—1936 թվականների ընթացքում անհատական վիզաներով արտասահմանյան տարբեր երկրներից, հատկապես ԱՄՆ-ից Սովետական Հայաստան ներգաղթեցին 6926 մարդ³: Ի մի բերելով 1926—1936 թվականների ներգաղթածների քանակը, կստանանք 22598 թիվը: Դրան ավելացնելով նաև 1921—1925 թվականների ներգաղթածներին (19 688), մոտավոր ճշտությամբ կարելի է ասել, որ 1921—1936 թվականների ընթացքում օտարությունից հայրենիք էին վերադարձել շուրջ 42286 տարագիր:

1932—1933 և 1936 թվականներին ներգաղթած տնտեսությունները հիմնականում տեղավորվեցին հայրենադարձների համար կառուցված ավաններում, Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում, Անի-Պեմզայում, Իջևանում, Ստեփանավանում, Լամբալուի սովխոզում և այլ վայրերում:

Չնայած 204-ի, հայրենակցական միությունների և բարեգործական այլ հաստատությունների կողմից ներգաղթողներին ցույց տրվող օգնությանը, առանց սովետական կառավարության բազմակողմանի աջակցության, նրանց կարիքների նկատմամբ ամենօրյա հոգատարության, անհնարին է պատկերաց-

1 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 25, գ. 9, թ. 34—36 և ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1588:

2 Տե՛ս նույն տեղում:

3 Տե՛ս նույն տեղում:

նեւ հայրենադարձների դրության բարելավումը: Սովետական կառավարութիւնը միլիոնավոր ռուբլիների հասնող գումար տրամադրեց հենց միայն 1932—1933 թվականներին ներգաղթած տնտեսութիւնների համար բնակարաններ, դպրոցներ, մանկապարտեզներ կառուցելու, անասուններ և այլ միջոցներ հատկացնելու գործին¹:

Սակայն հարկ է նշել, որ հայրենադարձների ավանների շինարարութիւնը, նրանց կոմունալ-կենցաղային կարիքների բավարարումը որոշ տեղերում լավ չէր կազմակերպւած, որը երբեմն արգարացի դժգոհութիւնների տեղիք էր տալիս: Սակայն, չնայած թերութիւններին, հայրենադարձների հիմնական դանդաւածը ճիշտ էր ըմբռնում եղած պակասութիւնների ու անհարմարութիւնների պատճառը և համբերութեամբ հաղթահարում էր այդ կարգի դժվարութիւնները:

1933 թվականի սեպտեմբերի 21-ին ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարութիւնը քննարկեց «Ներգաղթածների դրության և նրանց հետ տարվող աշխատանքների մասին» հարցը և ծավալուն որոշում ընդունեց, որը կուսակցական ու սովետական օրգանների ուղադրութիւնն էր հրավիրում այդ գործը ըստ ամենայնի հաջող իրականացնելու ուղղութեամբ:

Կենտկոմի քարտուղարութիւնը գտնում էր, որ ներգաղթածների դրութիւնը և նրանց հետ տարվող աշխատանքները միանգամայն անբավարար են մի շարք շրջաններում (Ղուրդուղուլի, Ամասիա, Լենինականի մսի կոմբինատ, 3-րդ սովխոզ և այլն): Հատուկ նշվում էր այն հանգամանքը, որ չնայած ներգաղթածների շրջանում տարվելիք աշխատանքի մասին Կենտկոմի բազմաթիւ որոշումներին, մի շարք կենտրոնական օրգաններ, շրջկոմներ և շրջգործկոմներ չեն կենսագործել այդ որոշումները:

Գոյութիւն ունեցող թերութիւնները վերացնելու նպատակով ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարութիւնը որոշեց Ժողկոմխորհին առընթեր ստեղծել ներգաղթածների շրջանում աշխատանքի հատուկ կոմիտե, մշտական աշխատողների ապարատով: Ժողկոմխորհին հանձնարարվեց այդ կոմիտեին հատկացնել դրամական և այլ միջոցների ղգալի ֆոնդեր, արագացնել հայրենադարձների բնակարանային շինարարութիւնը, բարելավել: նրանց բժշկական սպասարկումը, օգնել հագուստեղենով ու կոշիկեղենով, դպրոցահասակ բոլոր երեխաներին ընդգրկել դպրոցներում և այլն:

ՀԿԿ քաղկոմ-շրջկոմներին հանձնարարվեց ուժեղացնել քաղ-մասսայական և կուլտուրական աշխատանքները ներգաղթածների շրջանում, այդ նպատակով առանձնացնելով հատուկ աշխատակիցների և այլն²:

Հայրենադարձների շրջանում տարվող աշխատանքների և նոր ներգաղթի կազմակերպման հարցը 1936 թվականի հուլիսի 21-ին հատուկ քննութիւն ենթարկվեց նաև ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմում և ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհում³:

Ընդունված որոշման մեջ հատուկ ուղադրութիւն էր հատկացվում ներգաղթողների տնտեսական կացութիւնը բարելավմանը, նրանց կուլտուրական կյանքի

1 Տե՛ս ՄՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1428, 1431, 1770, 1777 և այլն:

2 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1777, Թ. 5:

3 Տե՛ս ՄՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 942, Թ. 1—3:

նախատավոր դարգացմանը: Վերոհիշյալ որոշման մեջ հանձնարարվում էր Հայաստանի կառավարությանը՝ անմիջապես ձեռնարկել և կարճ ժամկետներում, մինչև 1937 թվականի ամառը, իրականացնել շինարարական մի շարք կարևոր աշխատանքներ: ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհի որոշմամբ հայրենադարձների համար ստեղծված ավաններում կազմակերպված կոլտնտեսություններն ու հայրենադարձ կոլտնտեսականները, ինչպես նաև աշխատավոր մենատնտեսները ստացան մի շարք արտոնություններ ու առանձնաշնորհումներ:

Սկսած 1936 թվականից, հայրենադարձների բոլոր կոլտնտեսություններն ու նրանց անդամները չորս տարի ժամանակով ազատվեցին պետական բոլոր րնատուրքերից, գյուղատնտեսական ու կոլտուրական հարկերից և այլն:

Նախապատրաստական այս աշխատանքների նպատակն էր 1937—1938 թվականներին ավելի մեծ, զանգվածային հայրենադարձություն իրականացնել Մերձավոր արևելքից, Բալկանյան երկրներից, Ֆրանսիայից և այլ գաղթօջախներից: Սակայն, մի կողմից պատերազմական մոլուցքի ծավալումը միջազգային ասպարեզում, մյուս կողմից՝ անհատի պաշտամունքի հետ կապված հրեշտույթների դրսևորումը երկրի ներսում՝ սոցիալիստական օրինականության խախտումները, արտասահմանյան երկրների, ինչպես նաև սփյուռքահայություն հետ կապերի պահպանման գործում ստեղծված դժվարությունները, ՀՕԿ-ի լիկվիդացումը, կուսակցական ու պետական բազմաթիվ անձնվիրաբար աշխատող գործիչների նկատմամբ ռեպրեսիաները և այլն, ուղղակի անհնարին դարձրին նոր հայրենադարձության իրականացումը:

Միայն Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո վերըսկըսվեց սփյուռքահայ տարագիրների զանգվածային հայրենադարձությունը, որի շնորհիվ հայրենիք դարձան տասնյակ հազարավոր նոր պանդուխտներ:

Այսպիսով, իր գոյության առաջին իսկ օրերից Սովետական Հայաստանը դարձավ համայն հայության այն միակ հանգրվանը, որն սկսեց աստիճանաբար իր գիրկը հավաքել դաժան ճակատագրի բերումով աշխարհասփյուռ հարազատ զավակներին:

Հայ ժողովուրդը, որը դարեր շարունակ ապրել էր միայն կոտորածների ու բռնազաղթների սարսափներն ու դառնությունները, սովետական իշխանության շնորհիվ հնարավորություն ստացավ հավաքվելու իր նոր, ազատագրված հայրենիքում: Դրանում ակնառու կերպով դրսևորվեց սոցիալիստական սիստեմի, նախկինում ամեն կողմից հալածված ու բզկտված հայ ժողովրդի նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության լենինյան ազգային քաղաքականության առավելությունը: Հայրենադարձությունը զգալի չափով խթանեց հայ ժողովրդի ազգային համախմբմանը, սոցիալիստական հայ ազգի ձևավորման ու հետագա զարգացման գործին:

Սովետական Հայաստանը դարձավ այն անսպառ աղբյուրը, որը գոյատևման դաժան կռվում գաղութահայ աշխատավորությանը տվեց պայքարի ուժ, հաղթանակի հույս և պայծառ, աներեր հավատ բաղձալի ապագայի նկատմամբ:

ՍՓՅՈՒՌՔԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

1. Դ Պ Ր Ո Ց Ը

Սփյուռքը ունի իր տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր ուրույն կյանքը։ Սփյուռքահայությունը մաքառումներով պահպանում էր իր լեզուն, զարգացնում մշակույթը, սպասելով վերադարձի նպաստավոր զոդանջներին։ Օտար ափերում հայ ժողովրդի զանգվածը կարողացավ պահպանել իր ազգային դեմքը, ստեղծել դպրոցներ, զարկ տալ ազգային գրականությանն ու արվեստին։

Սփյուռքահայ կյանքի բնորոշ երևույթներից մեկը հայրենակցական շարժումն էր։ Ծննդավայրի, կորած հայրենիքի կախարդանքը, վերհուշը, այն վերըստին ձեռք բերու հույսը մոտեցնում էր մարդկանց։ Ստեղծվում են տասնյակ ընկերություններ, միություններ՝ բոլորն էլ կապված բռնի խլված հայրենիքի կամ ծննդավայրի անվան հետ։ Վանեցիները հիմնում են իրենց հայրենակցականը, կեսարացիները, մալաթացիները՝ իրենցը և այլն։ Բնորոշ են անունները՝ «Սեբաստիոն վերաշինության միություն», «Այնթապի ուսումնասիրաց միություն», «Տիգրանակերտի հայրենակցական միություն», «Շապին Կարահիսարի հայրենակցական միություն», «Ամերիկահայ արարկիրցիների միություն», «Երզնկայի վերաշինաց միություն», «Կարնո ուսումնական ընկերություն», «Թոմարզայի աղքատախնամ ընկերություն», «Մանիսայի կարոտելոց օգնող միություն», «Մարաշի հայրենակցական միություն» և այլն։ Մարդիկ ընկերություններ, միություններ էին հիմնում անգամ իրենց գյուղի անունով, համագյուղացիներին օգնելու, կրթություն տալու նպատակով, ինչպես «Հաղթ գյուղի վերաշինաց միությունը», «Փեռնեկ գյուղի ուսումնասիրաց ընկերությունը» և այլն¹։

Ընդամենը 2—3 տարվա ընթացքում, այսինքն մինչև քսանական թվականների կեսերը հայրենակցական նման միությունների թիվը մոտենում էր հիսուսի։ Հետագայում այդ թիվը ավելի մեծացավ։ Դրանք խոշոր դեր կատարեցին Սփյուռքի պահպանման գործում, օգնեցին կարիքավորներին, խթանեցին մշակույթի տարրեր ընդգնավառների զարգացմանը։ Նրանք ջանքերով հրատարակվեցին տասնյակ ժողովածուներ, գրքեր, դասագրքեր։

1 Տե՛ս «Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք», 1925, էջ 473—496։

Թվարկված միությունները, սակայն, չունենին համազգային բնույթ, նրանց հետաքրքրության շրջանակը նեղ էր, ընդգրկում էր մի գավառի կամ շրջանի հայության վիճակը, ինչպես՝ Կարնո, Խարբերդի, Վասպուրականի և այլն:

Գոյություն ունեւր մի այլ միություն, որը տարբերվում էր վերոհիշյալներից և ունեւր ավելի մեծ դրամագլուխ, բազմահազար անդամներ և իր խիտ ճյուղավորումներով ընդգրկել էր ամբողջ Սփյուռքը: Դա Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունն էր:

Անկախ այն փաստից, թե այս կամ այն ժամանակամիջոցում նրա ղեկավարներն ովքեր են եղել, Բարեգործականն իր գոյության տարիներին նկատելի աշխատանք է կատարել բազմահազար գաղթականներին նյութական օգնություն ցույց տալու և մանավանդ նրանց լուսավորական-կրթական կյանքին, մշակութային զարկ տալու գործում: Նա իր միջոցներով բաց էր արել դպրոցներ, ապահովել է խոստումնալից բազմաթիվ երիտասարդների բարձրագույն կրթությունը հվրոպական համալսարաններում, կոնսերվատորիաներում, և, որ ամենից կարևորն է, օգնել է ներգաղթին:

Տարբեր ընկերությունների, միությունների, քաղաքական խմբավորումների առաջին հոգսերից մեկը, անշուշտ, պիտի լինեւր մատաղ սերնդի դաստիարակությունը:

Մերձավոր արեւելքի մի շարք երկրներում՝ Իրան, Եգիպտոս, Սիրիա, Լիբանան, Իրաք և այլն, բացվեցին տասնյակ դպրոցներ՝ նախակրթարանից մինչև լրիվ միջնակարգ: Սակայն Ֆրանսիայում և Ամերիկայում դժվարանում է հայկական դպրոցի ստեղծումը: Կատարվում են համառ փորձեր. բացվում են նախակրթարաններ, դպրոցներ մասնավորապես Մարսելում, Փարիզում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների մի քանի քաղաքներում, բայց տարիների ընթացքում բոլորն էլ փակվում են և հայ երիտասարդությունն ստանում է բացառապես օտար դաստիարակություն, տաճնապալից արագությունը տեղի տալով օտարացման, ձուլման վտանգին:

Այդ տարիներին ամենակենսուճակ օջախներից մեկը Եգիպտոսն էր: Կահիրե և Ալեքսանդրիա քաղաքներում գործում էին մի քանի հայկական դպրոցներ: Դրանցից ամենահինը Գալուստյան ազգային վարժարանն էր, որը հիմնադրվել էր դեռևս 1854 թվականին և խոշոր դեր կատարել մատաղ սերնդի ուսուցման գործում: Գալուստյան ազգային վարժարանը գործում էր կայուն ծրագրով, ապահովված էր հմուտ մանկավարժներով և նյութա-տեխնիկական հնարավորություններով:

1924 թվականին Կահիրեից ոչ շատ հեռու գտնվող Հելիոպոլիս նորաստեղծ քաղաքում բացվեց Նուպարյան Ազգային վարժարանը, որն ունեւր նախակրթարան և մանկապարտեզ: Այս դպրոցում հայկական դաստիարակություն էին ստանում 200—250 երկսեռ աշակերտներ:

Կահիրե քաղաքում գործում էին նաև մի քանի մասնավոր դպրոցներ, ինչպես Մանիսալյան վարժարանը, որն ունեւր երկսեռ մանկապարտեզ և աղջիկների նախակրթարան: Սովորողների ընդհանուր թիվը հասնում էր 100-ի: Թաշյան վարժարանն ունեւր նույն բնույթը և իր հարկի տակ դաստիարակում էր մոտ 150 աշակերտ: Այնուհետև, Կահիրեում գործում էր հայտնի Պերպերյան վարժարանը՝ իր նախակրթարանով, երկրորդական տասնամյա ծրագրով, որը հիմ-

նադրվել էր անցյալ դարի 30-ական թվականներին Կ. Պոլսում, հայտնի մանկավարժ Ռեթեոս Պերպերյանի նախաձեռնությամբ: Հետագայում, 1924 թվականին փոխադրվել էր Եգիպտոս և ուներ 100—110 սովորող:

Մեծ ու փոքր մի քանի դպրոց էլ գործում էին Ալեքսանդրիա նավահանգրստային քաղաքում: Դրանք էին Պողոսյան ազգային վարժարանը՝ 350—400 երկսեռ աշակերտով, Միլեոնյան մանկապարտեզը՝ 300 երեխայով, Հայկազյան կրթարանը՝ 200—250 աշակերտով, Պալյան վարժարանը և այլն: Անգամ Զագազիկ փոքրիկ քաղաքում, որտեղ գտնվում էր Կամսարականների ծխախոտի գործարանը, հայ բանվորների և ծառայողների երեխաների համար հայկական դպրոց էր բացվել:

Արաբական մյուս երկրներում՝ Սիրիայում, Իրաքում և Լիբանանում հայկական դպրոցներն ավելի շատ էին, որովհետև այդ գաղութներն ավելի մեծ էին: Այսպես, Բեյրութում քառասական թվականների վերջերին գործում էին տասից ավելի հայկական դպրոցներ՝ նախակրթարաններ, լիցեյներ և այլն, ինչպես Եփրեմյան, Մեսրոպյան, Հայկադյան վարժարանները, Սահակյան լիցեյը: 1930-ական թվականների սկզբներից բացվեցին նոր վարժարաններ, ինչպես Ազգային բարձրագույն վարժարանը Բուրջ Համուդում, Թորգոմյան, Գասարճյան, Կիլիկյան վարժարանները (1930—1932), Արամյան, Ռուբինյան վարժարանները (1934—1935) և այլն: 1937 թվականին Մխիթարյանները հիմնեցին իրենց միջնակարգ վարժարանը¹:

Բալկանյան թերակղզում պատկերն այլ էր: Հունահայ գաղութը գրեթե նոր էր, կրթական գործն էլ նոր պետք է սկսվեր: Այստեղ երեխաների դաստիարակությունը սկզբում ընթանում էր երկու ուղղությամբ: Մոտ 12 հազար որբ կենտրոնացված էին ամերիկյան որբանոցներում: Դրեթե նույնքան երեխաներ էլ ցրված էին 30-ից ավելի գաղթականական կենտրոններում: Մանր էր թե առաջինների և թե դրսի երեխաների վիճակը: 1922—1923 ուսումնական տարում բոլոր որբանոցներում (Խալքիս, Օրոպոս, Սիրիա, Կորթոս և այլն) կրթական ծրագիրը կազմված էր այնպես, որ հայ որբերը սովորեին հունարեն, անգլերեն և հայերեն: Պոլսից Հունաստան անցած մտավորականությունը (Լևոն Հասճանյան, Թեոդիկ, Հովհ. Ասպետ և ուրիշներ) խոշոր դեր կատարեց մայրենի դաստիարակությունը սկսելու գործում: Սակայն հենց նույն 1923 թվականին նպաստամատույց ընկերությունը որոշում է վերացնել հայերեն ուսուցումը, որը բողոքի առիթ տվեց: Դրանից հետո շարունակվեց հայրենասեր ուսուցիչների ու ամերիկացիների պայքարը, մինչև որ աշխատանքից հեռացվեցին մի քանի ուսուցիչներ և մի քանի հազար որբեր էլ դուրս հանվեցին որբանոցներից: Նրանց որոշ մասը անցավ Ֆրանսիա, Ամերիկա, ավելի մեծ թվով՝ Եգիպտոս, բայց նկատելի քանակությամբ որբեր էլ նետվեցին Աթենքի փողոցները՝ զուրկ ուսումը շարունակելու ամեն մի հնարավորությունից:

Հունաստանի գաղթական կենտրոններում բացված դպրոցները ևս անմխիթար վիճակումն էին: Տնտեսապես շատ վատ պայմաններում գտնվող ծնողներից գանձված չնչին գումարներով և Բարեգործական միության օժանդակու-

¹ Տե՛ս «Սփյուռքահայ ալրոմ», հատ. Ա, Լիրանան, Վենետիկ, 1965:

թյամբ գործող այդ դպրոցներում ընդգրկված էին ուսման կարիք ունեցող երեխաների կեսից էլ պակասը:

Դրությունը գրեթե նույնն էր Բուլղարիայում և Ռումինիայում: Հայերը Բուլղարիայում կենտրոնացված էին Սոֆիա, Ռուսչուկ, Բուրգազ, Ստարայա-Ջակոբա և այլ քաղաքներում: Ռուսչուկի ազգային վարժարանում սովորում էին երկուհարյուրից ավելի աշակերտ. Պլովդիվի վարժարանում՝ մոտ 800 և այլն¹: Իսկ Թուրքիայում և Իրանում գործում էին մեծ թվով հայկական դպրոցներ, սակայն դրանք, մասնավորապես Պոլսում եղած դպրոցները, Սփյուռքի գոյացման հետ չէ, որ առնչվում էին, դրանք հին դպրոցներ էին, որ պաշտպանում էին իրենց գոյությունը տնտեսական և քաղաքական աննպաստ պայմաններում:

Հայկական միջնակարգ դպրոցի մեջ սփյուռքահայ կյանքում նկատելի դեր կատարեց Կիպրոսի Մեկքոնյան վարժարանը, որն ապահովված էր հմուտ մանկավարժներով, որոնց թվումն էին պատերազմից հետո Հունաստան անցած մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ: Մեկքոնյան երկսեռ վարժարանը, եվրոպական ու ամերիկյան քաղաքների հայկական դպրոցների համեմատությամբ ուներ մի առանձնահատկություն: Շփման մեջ չլինելով ավելի հզոր մշակութային ազդեցությունների հետ, հնարավորություն ուներ աշակերտությանը տալ խորապես հայկական դաստիարակություն և նրան դերժ պահել օտար ազդեցությունից: Վարժարանը գիշերօթիկ էր, երեխաներն ստանում էին ձրի կրթություն, սնունդ: Բացի կիպրահայ գաղութի երեխաներից, այնտեղ սովորելու էին գալիս նաև հեռավոր վայրերից, հատկապես Սիրիայից: Այդ կրթարանը մշակութային յուրահատուկ մի կենտրոն էր. ուներ ճոխ գրադարան, թատերական, մարզական և այլ խմբեր, հետազայում նաև պարբերական մամուլ²:

1930 թվականին Մխիթարյանները Սևրում (Ֆրանսիա) վերաբացեցին Մուրադյան վարժարանը՝ հայագիտական թեքումով:

Դրությունն այլ էր Ամերիկայում, որտեղ հայ դպրոցը թույլ առկայծում ունեցավ: Երեխաները մեծ մասամբ սովորում էին ամերիկյան վարժարաններում: Որոշ ծնողների ջանքերով միայն կիրակնօրյա դասընթացներում է, որ նրանք հաղորդակից էին դառնում մայրենի լեզվին: Բայց այն հանգամանքը, որ ընտանիքներում խոսակցական լեզուն դեռ հայերենն էր, այն էլ գերազանցապես բարբառը, ամերիկյան համալսարանի շրջանավարտ, անգլերենին հմուտ այդ երիտասարդները գիտեին իրենց ծնողների լեզուն:

2. Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ը

Դպրոցից հետո սփյուռքահայության մտավոր կյանքի էական ազդակներից մեկը պարբերական մամուլն էր: Մինչև 1922 թվականը ամբողջ Սփյուռքում լույս էին տեսնում 22 թերթ ու հանդես: Մեկ հնգամյակ անց դրանց թիվը բարձրացավ 55-ի:

Առաջին ընդհանուր երևույթը, որ նկատելի է մամուլի բնագավառում՝ քաղաքական և կրոնական խմբավորումների ուժեղ տարբերակումն է: Մինչ այդ գա-

1 Տե՛ս «Պուկարահայ տարեգիրք, Վիթոլ-Արարատ», 1935, էջ 96—113:

2 Տե՛ս «Մեկքոնյան կրթական հաստատություն» (համառոտ ակնարկ), Նիկոսիա, 1957:

դուլներում տիրապետող հայ ազգայնական մամուլն էր: Նկատելի թիվ էին վաղմուտ նաև կրոնական հրատարակությունները: 20-ական թվականների ըսկզբներից ազգայնական և կրոնական գաղափարախոսության դեմ մի ամբողջ հոսանք սկսվեց: Ամերիկայում լույս տեսավ «Բանվոր» թերթը, որը հետագայում վերանվանվեց «Նոր աշխարհ», իսկ ավելի ուշ «Լրաբեր»: Ամերիկայում առաջին անգամ հայկական մի թերթ իր ճակատին կրում էր մուրճ և մանգաղ խորհրդանշանը՝ ազդարարելով գաղափարական մի նոր ուղղության: «Բանվորի» շուրջը համախմբվեցին ամերիկահայ առաջադիմական շատ գործիչներ՝ Կարապետ Սիտալ, Պատրիկ Սեյլան, Օգսեն Սարյան և ուրիշներ, որոնք կարողացան հայրենիքի ձայնը հնչեցնել հեռավոր այդ ափերում:

Ամերիկայում լույս էր տեսնում նաև «Պրովետարիատը», որը հաճույքով ընթերցվում էր բոլոր գաղութներում:

Սփյուռքահայ պարբերականների մեջ նշանակալից երևույթ էին 30-ական թվականների սկզբներին Փարիզում լույս տեսնող «Երևանը», «Բանվոր-Պարիզը» և «Վերելքը»:

Վերոհիշյալ երեք պարբերականներից «Վերելքը» տեսական բնույթ ուներ և սփյուռքահայ ընթերցողներին առաջին անգամ փորձում էր հաղորդակից դարձնել մարքսիզմ-լենինիզմի սկզբունքներին:

Առաջադիմական մամուլը նկատելի աշխուժացում ապրեց Բալկանյան երկրների գաղթօջախներում: 1920 թվականին Բուլղարիայում լույս տեսավ կոմունիստական «Կարմիր լուրեր» ամսաթերթը, որը հետագայում շարունակվեց «Նոր աշխարհ» անվամբ և լայն տարածում գտավ ոչ միայն Բուլղարահայ գաղութում, այլև Հունաստանում, նպաստելով աշխատավորական զանգվածների համախմբմանը:

1922 թվականին հունահայ գաղութն էլ ստեղծեց իր պարբերականը. Սալոնիկում լույս տեսավ «Երկունք» հնչակյան թերթը, որը փակվեց հաջորդ տարին: Նույն Սալոնիկ քաղաքում հակադաշնակցական տրամադրությամբ տոգորված տարրերը, մեծ մասմբ ռամկավարները, 1923 թվականին լույս ընծայեցին «Նոր ալիք» թերթը, որի էջերում լուսաբանվում էր Սովետական Հայաստանի կյանքը:

Հունահայ գաղութում անհամեմատ ավելի լայն ճանաչում ունեցան 1926 թվականից Աթենքում հրատարակվող «Հաղթանակ» դեմոկրատական թերթը և Սալոնիկում լույս տեսնող «Աշխատանքը»: Վերջինս հանդիսանում էր Հունաստանի կոմունիստական կուսակցության հայկական հոսովածի անդրանիկ օրգանը:

Դրականագետ Սիմոն Հակոբյանը Վիեննայում հրատարակում էր «Արեգ» գրական պարբերականը: Առաջին անգամ Սփյուռքում այդ ամսագրի էջերում երևացին Եղիշե Զարենցի և այլ սովետական գրողների վերաբերյալ ընդարձակ հոդվածաշարքեր, նրանց ստեղծագործություններից. նմուշներ: Այնտեղ տպագրվեցին Զապել Ծափանի, Կարապետ Սիտալի և այլ գրողների երկերը:

Սովետական իշխանության հաստատման առաջին տարիներից հայ կուսակցություններում ևս ուժեղ գիրքորոշում նկատվեց դեպի հայրենիքը: Եթե դաշնակցությունը մնալով Սովետական Հայաստանի երգվյալ թշնամին, ամեն կերպ փորձում էր ևս գույներով ներկայացնել նոր Հայաստանը, ապա հնչակ-

յան և ռամկավար շատ թերթեր ջանում էին սերմանել այն միտքը, թե հանձին սովետական իշխանության հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել իր պետականությունը, ստեղծել է նոր կյանք: Նրանք չէին ընդունում մարքսիստական գաղափարախոսությունը, բայց և թշնամական դիրք էլ չէին բռնում Հայաստանի նկատմամբ:

Այդպիսի դիրքորոշում ունեին Եգիպտոսի «Արևը», որի շուրջը համախմբված մտավորականության մեջ էին Ե. Օտյանը, Վ. Թեքեյանը, Փարիզի «Ապագան», որին աշխատակցում էին Ա. Չոպանյանը, Զ. Եսայանը, ամերիկյան ռամկավարների «Պայքարը» և հնչակյանների «Երիտասարդ Հայաստանը»:

Ռուսիայում լույս էր տեսնում «Նավասարդ» հանդեսը, Հ. Սիրունու խմբագրությամբ, Այդ հանդեսի էջերում տպագրվում էին արժեքավոր հոդվածաշարեր հայ գրականության, թատրոնի, մշակույթի այլ հարցերի վերաբերյալ: Այս առումով նկատի ունենալով, որ «Նավասարդի» խմբագիրը եղել է դաշնակցական, ուշագրավ է նրա դիրքորոշումը դեպի Սովետական Հայաստանը: Նա գտնում էր, որ «Հայրենի հողի վրա է, որ պիտի կենտրոնանան վերջի վերջո մեր բոլոր ճիգերը, մեր հայրենի մշակույթը վերստեղծելու համար: Դուրսը թափված սերմերը որքան ալ զորավոր ըլլան՝ չեն կրնար փոթորիկներուն դիմանալ»¹:

Այս բոլորով հանդերձ, հայ պարբերական մամուլի բնագավառում մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը ուժեղ էր դաշնակցական ազդեցությունը. այդ կուսակցության ձեռքին էր «Հայրենիք» օրաթերթը: 1922 թվականի վերջերից սկսեց հրատարակվել «Հայրենիք» ամսագիրը: Դաշնակցականները կահիրեում հրատարակում էին «Հուսարբերը», Փարիզում՝ «Հառաջը», Աթենքում՝ «Նոր օրը» և այլն:

Ուշագրավ փոփոխություններ նկատվեցին կրոնական հրատարակությունների բնագավառում: 1843 թվականից Վենետիկի ս. Ղազար կղզում լույս էր տեսնում «Բազմավեպ» հանդեսը, որը խուսափելով հայ քաղաքական հոսանքների պայքարը բացորոշ արտացոլելուց, ընթանում էր ազգայնական թեկն ձայնակցելով, վերապահ դիրք բռնելով դեպի նոր հայրենիքը: Հայ կաթոլիկների մյուս հրատարակությունը՝ «Հանդես ամսօրյան», ուներ հայագիտական ուղղություն, ամենևին չանդրադառնալով Սփյուռքը հուզող սոցիալ-քաղաքական հարցերին:

Սփյուռքում, գերազանցապես Ամերիկայում լույս էին տեսնում 6—7 կրոնական այլ պարբերականներ («Եկեղեցի», «Ջահակիր», «Ռահնումա» և այլն): Բնորոշ է, որ արդեն 20-ական թվականների կեսերին սրանց մեծ մասը դադարել էր²:

Դարասկզբին Ամերիկայում լույս էր տեսնում «Կոչնակ» շաբաթաթերթը, որը հետագայում վերանվանվեց «Հայաստանի կոչնակ»: Շաբաթաթերթի բովանդակությունը նկատելիորեն թեքվել էր դեպի իրական կյանքը, որը ապահովեց նրա գոյությունը երկար տասնամյակներ: Այստեղ տպագրվում էին սփյուռքահայ և սովետահայ գրեթե բոլոր ականավոր գրողների ստեղծագոր-

1 Տե՛ս «Նավասարդ», հատ. Ա, պրակ Ը, 1924, էջ 255:

2 Տե՛ս Գ. Լեոնյան, Հայոց պարբերական մամուլը, Երևան, 1934, էջ 100—130:

ծուխյունները, արտացոլվում էր ոչ միայն գաղթաշխարհի տնտեսական, մշակութային, այլև Սովետական Հայաստանի կյանքը, շնայած նոր հայերների վարչաձևը և դավանած գաղափարախոսությունն անընդունելի մնաց նրան:

Քսանական թվականների վերջերից, սփյուռքահայ կենտրոններում երեւելացին նոր պարբերականներ:

1929 թվականից Ա. Չոպանյանը Փարիզում վերսկսեց «Անահիտ» հանդեսի հրատարակությունը, որ նա հիմնադրել էր դեռևս 1898 թվականին և ընդհատել սահմանադրական եռուգեռի տարիներին (1911): Այժմ հանդեսն ուներ ավելի մեծ ծավալ ու բազմազան բովանդակություն: Գրեթե նույն տարիներից Հր. Բալույանը սկսեց հրատարակել «Զվարթնոց» պարբերականը, Մ. Պարսամյանը՝ «Կյանք և արվեստը», որը 1930—1938 թվականներին որպես տարեգիրք հրատարակվելուց հետո դարձավ ամսագիր, Ս. Վրացյանը՝ «Վեմը» բոլորն էլ Փարիզում: Սրանցից մի քանիսն ունեին շեշտված ազգայնական ուղղություն: Նույն թվականներին Ա. Սեման հրատարակեց «Մշակույթ» ամսագիրը:

Թվարկված պարբերականների մեջ ամենից ծանրակշիռը, երկարատևը Ա. Չոպանյանի «Անահիտն» էր: Հրատարակիչ-խմբագրի լայն իրազեկությունը հայ հին և նոր գրականության, միջնադարյան տաղերգության, մշակույթի տարբեր ճյուղերի շատ երևույթներին, նաև համաշխարհային գրականությանն ու արվեստին՝ անտիկ շրջանից մինչև արդի մտավոր կյանքը՝ «Անահիտը» բացառիկ երևույթ դարձավ Սփյուռքում լույս տեսնող գրական-գեղարվեստական հայ պարբերական հրատարակությունների մեջ:

Շատ ուրույն դեմք ուներ Ա. Սեմայի և Պետրոս Զարոյանի խմբագրությամբ հրատարակվող «Մշակույթը», որը կարճ տևեց. լույս տեսավ ընդամենը մեկ տարի՝ 1935 թվականին: Աշխատակիցները նաև «Անահիտի» ուժերն էին՝ Սեմա, Պ. Զարոյան, Մ. Աթմաճյան, Որբունի, Բ. Թոփալյան և այլն:

1920—1940 թվականներին Սփյուռքում լույս էին տեսնում տասնյակ տարեգրքեր. Թեոդեկի «Ամենուն տարեցույցը», Մ. Պարսամյանի «Կյանք և արվեստը», Արտավազդ վարդապետի «Տաթևը», Ծ. Թուլայանի «Կավոտը» և այլն: Բացի վերոհիշյալ ընդհանուր բնույթ կրող տարեցույցներից, յուրաքանչյուր գաղութ ուներ իր տարեգիրքը, ինչպես Ֆրանսահայ տարեգիրքը, «Եգիպտահայ տարեցույց», «Ամերիկահայ տարեցույց», «Սիրիահայ տարեցույց», «Պարսկահայ տարեցույց», «Գաղութահայ տարեգիրք» (Ռումինիա), «Ամենուն նոր տարեցույց» (Լիբանան), «Ազգային հիվանդանոցի», «Երջանիկի» տարեցույցները (Կ. Պոլիս) և այլն: Սրանց ընդհանուր քանակը կարող է հասնել մի քանի հարյուր հատորի, որոնց մեջ բազմակողմանիորեն արտացոլված է Սփյուռքը իր տնտեսական, կրթական, մշակութային կյանքով: Հիշատակության արժանի են մասնավորապես Թեոդեկի «Ամենուն տարեցույցի» ստվար հատորները, որ լույս են տեսել 1907—1923 թվականներին Կ. Պոլսում, հետագայում՝ Փարիզում, և ընդհատվել 1929 թվականից՝ կազմողի մահվան պատճառով:

3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գաղթականական թոհուրոհի, տնտեսական ու քաղաքական վայրկյաններին, անորոշ գոյավիճակի պայմաններում սկսեց զարգանալ սփյուռքահայ գրականությունը՝ գերազանցապես մամուլի էջերում, հավաքեալ՝ առանձին

հրատարակություններով: Գաղափարական տարբեր դիրքերում կանգնած, գրական տարբեր ուղղությունների հետևող, տարբեր նախասիրություններ ունեցող գրողներն ըստ էության շարունակեցին ընդհատված արևմտահայ գրականությունը, կրելով նոր միջավայրի ազդեցությունը:

Նոր գրականությունը իր ներշնչանքը պետք է ստանար գաղթականական կյանքի տվյալ տանքներից, արտացոլեր անհաստատ կենցաղի բարքերն ու հոգեբանությունը, որ խանդավառող ոչինչ չուներ: Մարդկանց վրա ճնշում էր մեծ ոճիրը, գաղթականական կյանքի ողբալի վիճակը, անհեռանկար ապագան:

Այս պայմաններում, հասկանալի է, որ անկումային տրամադրությունները նորից էին թևածելու հայ գրականության, մասնավորապես շափածոյի վրա: Ավագ սերնդի, այսինքն 80-ական թվականների ռեալիզմի ներկայացուցիչներից ոմանք յուրօրինակ լուսնություն էին պահպանում: «Վարժապետին աղչիկը» վեպի հեղինակ Տ. Կամուրականը գրեց մեկ երկու գրական էջ միայն, «Անահիտում» վերատպեց համիդյան բռնապետական տարիներին գրաքննական աղճատումների ենթարկված «Հարոն» և «Հովհովր»։ Լևոն Բաշալյանը մամուլում հրատարակեց հուշագրական մի քանի էջ: Ավելի խռովկան դիրք բռնեց Միք. Կյուրճյանը՝ դարասկզբին ռեալիզմի աչքի ընկնող դեմքերից մեկը:

Ամենից բեղմնավորը Ե. Օտյանն էր: Հետպատերազմյան տարիներին նա գրեց «Թիվ 17 խաֆիեն», «Կանաչ հովանոցով կինը», «Մեր նոր հարուստները», «Հայ տիասբորան» և այլ վեպեր, որոնք արտացոլում էին նախապատերազմյան և հետպատերազմյան շրջանի արևմտահայ կյանքը: Օտյանը 1922 թվականին վերահրատարակեց «12 տարի Պոլսեն դուրս» հուշագրությունը, հաջորդ տարին՝ «Առաքելություն մը ի Ծապլվար» գրքի երրորդ մասը՝ «Ընկեր Փանջունի» տարագրության մեջ՝ վերնագրով:

Գրական խոշոր վաստակ ուներ Զապել Եսայանը: Օժտված ստեղծագործական տաղանդով ու անհատականությամբ, նա ընկալեց քաղաքական նոր իրադարձությունը և 1922 թվականից կանդնեց ոչ միայն Սովետական Հայաստանը ողջունողների, այլև սոցիալիստական հեղափոխությունը ընդունողների կողքին: Գրողի հավատամքը իր գեղարվեստական արտահայտությունը գտավ «Նահանջող ուժեր» վեպում (1924), որտեղ փայլուն կերպով պատկերված է հայ ազգայնական կուսակցությունների քաղաքական սնանկությունը:

Վերոհիշյալ ստեղծագործությունները լույս էին տեսնում տարբեր գաղութներում և այդքանով էլ կազմում սփյուռքահայ գրականության մասը, սակայն դրանցից քչերն էին արտացոլում Սփյուռքը իր բարդ ու հակասական ելևէջներով, հոգեբանական խորությամբ: Այդ բանն առավել շափով կատարեց գրական նոր սերունդը, որի ստեղծած գրականության ոգին մի կողմից կորած հայրենիքի կարոտն էր, ծննդավայրից հեռու ապրող մարդու վիշաք, մյուս կողմից՝ ապագայի անորոշության սարսափը: Շրջապատի տապին, խորշակին դիմանալու համար հայ գրողը դիմում էր վերհուշին, որը թթվածնի նման նրան պահեց որոշ ժամանակ: Նոր, սովետական հայրենիքի գոյության փաստը ոմանց, ինչպես Զ. Եսայանին, Կ. Սիտալին և ուրիշների, փրկել էր հուսալքումից, բայց կենդանի կապի թուլությունը Հայաստանի հետ, արտասահման թափանցող լուրերի հակասականությունը, թշնամական քարոզի ազդեցությունը խանգարում

էին մասնավորապես մանրրութեական մտավորականութեանը՝ ամբողջութեամբ ընկալելու պատմական մեծ իրադարձութեան իմաստը:

Այսպես, Համաստեղը, Հակոբ Օշականը, որոնց գրական օթեանը դաշնակցական «Հայրենիք» ամսագիրն էր, մնացին նոր Հայաստանի գոյին անտեղյակ, կառնեցին հին գյուղին, ուժ ստացան նրանից, փորձեցին նրանով սնել երիտասարդ սերնդին: Գրական անուրանալի տաղանդը բնորոշ է այս գրողներին: Մասնավորապես Համաստեղի «Գյուղը» և «Անձրեք» հանդիսանում էին սփյուռքահայության գրական առաջին հունձքը:

Օշականը (Հակոբ Քյուֆեճյան) գրական ասպարեզ էր մտել պատերազմի նախօրյակին, ընկել էր սիմվոլիստական գրականութեան ոլորտը, ստորագրել «Խորհուրդների մեհյանը», որի մեջ կյանքը պատկերված է Թանձր մշուշի մեջ, բայց և հրատարակել էր «Խոնարհները»՝ ի հայտ բերելով պարզ, հասարակ մարդկանց հոգեբանությունը կերտելու կարողություն: Օշականը գրել է ծավալուն վեպեր, որոնցից երկուսը լույս են տեսել մի ընդհանուր վերնագրով՝ «Մնացորդաց», մյուսները՝ «Ծակ պտուկը» և «Հարյուր մեկ տարվան»:

Այդ տասնամյակների մյուս հայտնի դեմքը Վազգեն Շուշանյանն էր: Շատ է գրել Շուշանյանը, արտացոլել շատ բնագավառներ. որբանոցային կյանք, գաղթականություն, պատանեկան միջավայր, փարիզյան պատկերներ և վերջապես անխուսափելի բնաշխարհը, ծննդավայրի հուշերը: Այս բոլորի մեջ հիմնականը ահավոր հիասթափությունն է կապիտալիստական աշխարհից, դարձյալ փախուստը դեպի անդորրը, խաղաղ կյանքը: Նահապետական գյուղի վերհուշը անցյալի անիմաստ փառաբանում չէր: Դրա մեջ պետք է տեսնել հիասթափություն տարագրվածների անհեռանկար կյանքից:

Թվարկած գրողներից և ոչ մեկի մոտ ներքին գաղափարական պայքարը այնքան ցցուն չէ, որքան Շուշանյանի: Դրա արտահայտություններից մեկը պետք է համարել այն, որ արդեն 30-ական թվականների սկզբներից նա վերջնականապես խզեց կապերը դաշնակցության հետ, ցանկացավ կամուրջ գցել դեպի վերածնված հայրենիքը, գալ Հայաստան: Վերահաս դեպքերը հնարավորություն չտվեցին իրագործելու գրողի ցանկությունը և նա, քայքայված առողջությամբ ապրեց հուսահատ օրեր, մեռավ օտարության մեջ, բայց ընդամենը երկու տասնամյակում ստեղծագործեց արժեք ներկայացնող տասից ավելի երկեր:

Հոգեկան ու գաղափարական նույն տեղաշարժը ապրեց Կոստան Զարյանը: Պատերազմից հետո նա եկավ Հայաստան: 1925 թվականին նորից նետվեց Սփյուռք, դարձավ «Հայրենիք» ամսագրի հիմնական աշխատակիցներից մեկը: Գրեց «Բանկուպը և մամոնտի ոսկորները», ապա «Նավը լեռան վրա» վեպերը, որոնք հեղինակի գաղափարական հակասությունների ամենաբնորոշ արտահայտությունը հանդիսացան: Այս շրջանի նրա ստեղծագործությունների մեջ մնալուն արժեք ներկայացնողը «Տատրագոմի հարսն» է, սփյուռքահայ գրականության լավագույն նմուշներից մեկը, որսւեղ գծված են հայ գյուղի պատկերը, մարդկային փոխհարաբերությունները:

Առաջին տասնամյակում գրական-հրապարակախոսական գործունեության ասպարեզում գործում էին ազգայնական գաղափարախոսության տեր մի քանի գրողներ, այդ թվում նաև Ավետիս Ահարոնյանը և Լևոն Շանթը: Երկուսն էլ

դաշնակցական, ոչ անհայտ դեմքեր հայ գրականության մեջ, սակայն նրանք իրենց գրական գործունեությունը ավարտել էին նախասովետական տարիներին:

Ընդհանուր առմամբ այդ տարիների գրականության նկատելի մասը հոռետեսական էր: Մեծ եղեռնը ահավոր ազդեցություն էր թողել ոչ միայն արձակ և չափածո գրականության, այլև պատմագրության և հուշագրության վրա:

Ողբերգությունը մեծ էր, հետևաբար բնական՝ արտացոլվող կյանքի միակողմանիությունը, սակայն այն գրականության ուղի դառնալ չէր կարող: Այս երևույթը լրջորեն անհանգստացնում էր սփյուռքահայ մտավորականությունը: Մամուլը երկարորեն դադարում էր առհասարակ մշակույթի վիճակով: Ա. Զոպանյանը, Վ. Թեքեյանը, Զ. Շապանյանը, Ն. Օտյանը և տասնյակ այլ գրողներ հայտնում էին իրենց կարծիքը հայ գրականության զարգացման մասին, առաջարկում միջոցներ: Գրական միօրինակության դեմ պայքարելու, մեռելների, դիակների ահավոր ազդեցությունից ազատվելու կոչեր էին լսվում նոր սերնդի և դասական գրականության ներկայացուցիչների կողմից: «Նվաստացուցիչ, ամոթալի բան մըն է խորհիլը,— գրում էր Ն. Օտյանը,— թե այսօր մեռելներով ու միմիայն մեռելներով կապրինք ու կը սնանինք մենք: Ինչ որ ունինք՝ իմացականություն, բանականություն, կրոնք, իմաստասիրություն, ճաշակ, գեղարվեստ ու գրականություն՝ դիակներու ձեռքեն ընդունած ենք: ...Այսպես մեր ամբողջ ինքնությունը, գործունեությունը, կյանքը դիակներով շաղված, մոմիացած բրածոյի վերածված է: Դիակներու այս ճնշող, անբանացնող տիրապետության դեմ պետք է ընդվզիլ: Պետք է հեռու վանել այն կմախքները, որոնք իրենց գերեզմաններու մեջեն կը համառին տակավին մեր ամբողջ կյանքն ու թոփքը գրելու, ստրկացնելու: Մաքրագործող ու լափլիզող կրակի մը շեկ բոցերուն մեջ պետք է աճյունացնել, մոխրի վերածել այդ խափանիչ, ջլատիչ անցյալը և դայն ցիրուցան տարտղնել անմատչելի բարձրություններու մեջ գոռացող ամպրոպի մրրկահար հորձանքին շորս հովերուն»¹:

Ընդվզումը, ցասումնալից այս պոռթկումը, որ լսվում էր միաժամանակ Ամերիկայից մինչև Եգիպտոս, ունեցավ իր դրական ազդեցությունը: Ասպարեզ եկան նոր գրողներ, որոնք ցանկանում էին կանգնել գրականությունը կյանքին մոտեցնելու ուղու վրա: Ինչպես 80-ական թվականների կեսերին արևմտահայ ռեալիստական գրականության հիմնադիրները դիմում էին դեպի իրական կյանքը, գրականության նյութ դարձնում սոցիալական հակամարտությունները, այնպես էլ առաջացավ գաղութահայ կյանքը դիտելու, վերլուծելու, պատկերելու ուժեղ մի ձգտում: Այս շարժման կենտրոնը դարձավ Փարիզը, որտեղ հավաքվել էր սփյուռքահայ երիտասարդ, խոստումնալից գրողների մեծ մասը: Միմյանց հետևից լույս տեսան Շահան Շահնուրի «Նահանջ առանց երգի», Զ. Որբունու «Փորձը», Հ. Զարդարյանի «Մեր կյանքը» և այլ վեպեր: Սրանք բոլորն իրենց դիտակի տակ էին առել գաղթական հայի, մասնավորապես հայ երիտասարդի վիճակը և ըստ էության հնչեցնում էին մեր ժողովրդի մի մեծ հատվածի կոթածանման ահասարսուռ ողբը: Այս գրականության ընդհանուր ոգին, սակայն, միայն ժխտող էր, բացասող, այն ցույց էր տալիս հուսահատականը, սայթաքումը, առանց դեղատոմսի, առանց հույսի շիթերի: Մոայլ, գորշ, ջղաձգական մի

¹ «Հունահայ տարեգիրք», 1930, էջ 200—201:

վիճակ, որի մեջ գտնվող մարդիկ, այսինքն հայերը չէին գտնում թակարդից դուրս գալու որևէ ճանապարհ:

Վերոհիշյալ երեք գրողներով չի սահմանափակվում գրական այս նոր շարժումը: Միյուռքահայ գրականության ազգայնական թեկն պատկանող մի շարք գրողներ նույն հուսահատ կյանքն են ցուցադրել ավելի անհեռանկար, իսկ ումանք՝ չկարողանալով շեշտակի նայել շրջապատին, հաղար մղոնանոց քայլերով հեռացել են դեպի դարերի խորքը (Շ. Պեշիկթաշլյան):

Նկատելի աշխուժացում ապրեց չափածոն: Վաղգեն Շուշանյանը, Կոստան Զարյանը, Լևոն Սուրմելյանը, Լևոն Էսաճանյանը, Թորոս Աղատյանը, Կարապետ Սիտալը և ուրիշներ պարբերաբար բանաստեղծություններ էին տպագրում հայ մամուլում: Ստեղծագործում էին արևմտահայ գրականության ականավոր ներկայացուցիչներ Վահան Թեքեյանը, Արշակ Զոպանյանը, Միպիլը, Անայիսը, ավելի թույլ առկայծումներով Վահան Մալեզյանը և ուրիշներ: Հետագա տասնամյակում ասպարեզ իջան նոր անուններ՝ Վահե Վահյան, Միսաք Մանուշյան, Սեմա, Մարի Աթմաճյան, Հակոբ Գուլումճյան, Մուշեղ Իշխան և շատ ուրիշներ:

Ինչպես արձակ գրականության, չափածոյի մեջ էլ առաջին տարիներին տիրապետող մնաց համաժողովրդական ողբերգության հետևանք հուսալքումն ու թախիծը: Բանաստեղծներից շատերն իրենց զգում էին մենակ, անօգնական, անուժ, անկարող մի կողմից ամոքելու ժողովրդի վիճակը, մյուս կողմից՝ ուղի նշելու իրենց համար: Միջավայրը, որի մեջ գործում էին, ոչինչ չունեին հուսադրող, ամեն կողմ՝ որբեր, մաքառում, տառապանք հացի համար, մաքառում ոչ միայն աղնիվ ճանապարհով, այլ, երբեմն, ոչ հաճելի միջոցներով՝ թելադրանք անծանոթ երկրի, անծանոթ բարձրին հարմարվելու անհրաժեշտության: Հայ բանաստեղծը այդ գորշ միջավայրը դիտում էր ոչ թե իր նեղ լուսամուտից, այլ ինքն էլ ապրում էր նույն կյանքով, նույն կիսախեղձամահ և հեղձուցիչ մթնոլորտում: Բանաստեղծը սարսափում էր նման կյանքը երգելուց, մղվում դեպի բնությունը, դարձյալ դեպի նահապետական գյուղը, երբեմն էլ խոր անցյալը, կամ փիլիսոփայում էր կյանքի ու մահվան մասին:

Թորոս Աղատյանը, որ գրական ասպարեզ էր իջել 1920-ական թվականների սկզբներին, նախնական ստեղծագործությունների մեջ հանդես եկավ որպես նահապետական գյուղի գովերգու, հին օրերի կարոտով տոգորված մի գրող: Ակնա բնաշխարհը, մանկական հիշատակներ, հայրենիքի կարոտ, ավանդություններ, ահա նրա բնագավառը՝ արտահայտված բանաստեղծական նկատելի տաղանդով: Լևոն Էսաճանյանը, որ ստեղծագործում էր Հունաստանում, նույնպես չկարողացավ դիտել շրջապատը, եղեռնի սարսափը մեծապես հարվածել էր նրա զգայուն հոգուն, մղել որոշ անհավասարակշռության և ահա՝ թողած փողոցներում կիսամերկ թափառող հայ որբերին, Ֆիքսի թիթեղյա կացարաններում տառապող ընտանիքներին, երգում էր Հին Հունաստանը, Ակրոպոլն ու Պարթենոնը, Սոկրատին և այլն: Ու այսպես՝ ականարկը հառած դեպի խոր անցյալը, շուղեց տեսնել շրջապատը, սարսափեց այդ շրջապատից և հուսահատ վիճակում, կիսաքաղց, կաթվածահար մահացավ Աթենքում, 1935 թվականին:

Սուրմելյանի, Կոստան Զարյանի բանաստեղծությունները տոգորված էին նույն թախիծով: Նորերը չէին կարող այլ զգացողությամբ հանդես գալ: Անգամ այնպիսի քնքուշ մի քնարերգու, ինչպիսին էր Վահե Վահյանը, որ 1930-ական

թվականներին սկզբներից երևաց պարբերական մամուլում, սկզբում իր բանաստեղծությունները պարուրեց յուրահատուկ մշուշով: Նրա բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուի՝ «Արև անձրևի վրա», ավելի երևում էր անձրև, մթագնած երկրակամար, քան արև ու ծիածան: Բարեբախտաբար հետագայում գտավ իր-ուղին և գտավ այն ժամանակ, երբ մոտիկից ճանաչեց նոր Հայաստանը:

Մի քանի բանաստեղծներ այնպես էլ մնացին օտար՝ հայ ժողովրդի առաջընթացին: Դրանցից էր Արսեն Երկաթը: Հայ կյանքում շատ բան փոխվեց, փոխվեցին և շատ բանաստեղծներ, բայց Արսեն Երկաթի հոգին միշտ մնաց ցուրտ, նույնիսկ այն հիշարժան իրադարձությունից հետո, երբ այցելեց Հայաստան, տեսավ հայ ժողովրդի տնտեսական ու մտավոր վերելքը:

Բարեբախտաբար այս կարգի գրողները գաղութահայ երիտասարդության վրա շունեցան այն ազդեցությունը, որ ունեցան արևմտահայ դասական գրականության առողջ ավանդներով առաջնորդվող բանաստեղծները: Դրանց մեջ բացառիկ տեղ ունի Վահան Թեքեյանը՝ կյանքը խոր դիտող, զգացող, բանաստեղծական բազմեբանգ միջոցներով այն պատկերող, երևութները փրկիսոփայական վերլուծության ենթարկող բանաստեղծը: Նա մինչև 20-ական թվականները անցել էր ստեղծագործական քառորդ դարի ճանապարհ, հրատարակել բանաստեղծությունների մի քանի ժողովածու, որոնց մեջ նշանակալից էին «Հըրաշալի հարություն» (1914) և «Կես գիշերեն մինչև արշալույսը» (1919): Թեքեյանը դրանից հետո ստեղծագործեց ևս երեք տասնամյակ, ապրելով հիմնականում Եգիպտոսում: Այդ ժամանակամիջոցում գրեց տարբեր ժանրի մի շարք երկեր («Եթե տերը կամենա» վեպը, մի քանի պատմվածք, դրամատիկական ստեղծագործություններ), բայց մնաց բանաստեղծ, սնունդ տալով սփյուռքահայ առաջավոր մամուլին երկար տարիներ: 1933 թվականին Փարիզում լույս տեսավ նրա բանաստեղծությունների մի նոր ժողովածուն՝ «Սեր» վերնագրով: Վերնագիրը բազմախոս է. այն արտահայտում է սեր դեպի մարդը, առաջին հերթին տառապած, որբացած, գաղթական մարդը: Բազմազան է Թեքեյանի աշխարհը. հարուստ, գունագեղ, նրա ստեղծագործության վրա խայտում է յուրահատուկ մի թախիծ, մորմոք: Թեքեյանն էլ բավական երկար ժամանակ չկարողացավ ընկալել նոր Հայաստանի գոյությունը իր ամբողջության մեջ: Հավատքը նրա մոտ ամրապնդվեց դանդաղ, բայց անդառնալիորեն: Նա առաջին տասնամյակի իր յուրահատուկ «խռովկանությունը» դեպի նոր Հայաստանը դեն գցեց շատ բնորոշ մի զղջումով, գրելով.

Ներքե՛, որ քեն ըրի բեզի բիշ մը ատեն

— Մինչև երեկ — ու դեռ տաք չեմ բոլորովին,—

Բայց կիւրջ շունչդ ինձմե կայծեր արդեն՝

Զփայլած հին ու հալլելիք բոցին հաշվին¹...

Թեքեյանը մնաց հավատարիմ այն գիտակցության, թե հանձին Սովետական Հայաստանի հայ ժողովուրդն ունի իր կայուն, բարգավաճ հայրենիքը, որը վերջ ի վերջո իր շուրջն է հավաքելու աշխարհով մեկ ցրված բոլոր հայերին: 20-ական թվականներից Սփյուռքում սկսեց զարգանալ գրական մի ուրույն հոսանք: Դա անվերապահորեն Սովետական Հայաստանի դիրքերում կանգ-

1 Վահան Թեքեյան, Երկեր, Երևան, 1958, էջ 319:

նած, նրա հաջողություններով խանդավառվող, հայրենիքի վերաշինմանն օգնելու պատրաստական հոսանքն էր. սկզբում թույլ, բաղկացած գերազանցապես 204-ի կազմակերպության շարքերում ընդգրկված բանվորներից ու մտավորականներից, որը սակայն աստիճանաբար առնականացավ, դարձավ հզոր ուժ, բուռն պայքար ծավալելով ազգայնական գաղափարախոսության դեմ: Տևական պայքարի այս մթնոլորտում առաջադեմ գրողները ստեղծեցին իրենց գրականությունը: Մոտիկից կապված Սովետական Հայաստանի հետ, նրանք շեշտակի նայեցին ապագային, տոգորված ժողովրդի վերքերը ամոքելու լավատեսություններ: Դրանցից էին Կարապետ Սիտալը, Հակոբ Գույումճյանը, Միսաք Մանուշյանը, Սեման և ուրիշներ:

Նրանցից Սիտալը ամենից վաղ ընկալեց նորը: 1931 թվականին Ամերիկայում լույս տեսավ նրա բանաստեղծությունների ժողովածուն՝ «Գիշերեն մինչև լուսաբաց» վերնագրով: Դրանից առաջ, 1919 թվականին Նյու-Յորքում հրատարակել էր «Գուևաներգեր» ժողովածուն, որը ժողովրդական մի քանի ավանդությունների մշակում էր ներկայացնում: Նոր գրքում Սիտալը գրում էր, թե հայ աշխատավոր ժողովուրդը այս զրկանքներու մեջն մի նոր կարգի, նոր տնտեսության և արդար հատուցման մեծ ու փառավոր օրին կըսպասե անձկագին: Եվ այդ օրը, այդ արշալույսը ծագեցավ Հայաստանի մեջ, խորհրդային կարգերի հաստատումով:

Ժողովածուն ուներ մի քանի ենթաբաժին: «Երբ դեռ գիշեր էր» բաժնում զետեղված բանաստեղծությունները, — գերազանցապես գրված խորհրդայնացումից առաջ, — պարուրված են յուրահատուկ թախծով և գրված են ժողովրդական բանահյուսության նկատելի ազդեցությամբ: «Թերթեր տարագրության մատյանեն» բաժնում դրվագներ են եղեռնից ու աքսորից: «Լուսաբացին» բաժնում՝ արդեն նոր Հայաստանը փառաբանող ոտանավորներ են, ինչպես «Մայիսի մեկ», «Նոր հորովել», «Նոր Ռուսաստան», «Մյասնիկյան» և այլն:

«Խորհրդային Հայաստան» բանաստեղծության մեջ Սիտալը ողջունում է ազատագրված հայ աշխատավորին.

Ողջո՛ւյն կուլիդ փառավոր, ողջո՛ւյն քո մեծ հաղթության,
 Ողջո՛ւյն բանվոր քաջերուդ, մշակներուդ քրտնաջան.
 Ողջո՛ւյն և կուռ միության երկիրներու հարևան
 Արարատեն հյուսիսայգ, արևծագեն—Կարպատյան:

Սիտալի հետ միասին, նրանից մի քիչ ավելի ուշ, հրապարակ իջավ Հակոբ Գույումճյանը, որը վառ լավատեսությամբ երգեց ազատագրված հայրենիքը, արտացոլելով նաև նեղրերի, իրավազուրկների Ամերիկան:

Եթե Ամերիկայում Սիտալը և Հակոբ Գույումճյանն էին հանդես գալիս որպես նոր գաղափարների կրող և իրենց ներշնչման աղբյուրը համարում Սովետական Հայաստանը, ապա 30-ական թվականների կեսերից Ֆրանսիայում նույն այդ գաղափարները արտահայտեցին Միսաք Մանուշյանը, Գեղամ Աթմաճյանը և ուրիշներ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Մանուշյանն ու Սեման զոհ գնացին ֆաշիստական խոշտանգումներին: Մանուշյանն ընկավ առասպելական սխրագործություններ կատարելուց հետո, վստահ, որ ֆաշիզմի

ջախջախուժը վտանգից ազատելու է նաև իր հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստանը: Գնդակարհարվելուց առաջ նա գրել է. «...նվ կը մեռնիմ գաղափարիս համար. հաղթանակին քանի մը մատ մնացած: Երջանկովթյուն անոնց, որ պիտի ապրին մեզմե հետո և պիտի վայելեն վաղվա խաղաղության և ազատության անուշութիւնը»:

Այն մտքերը, որ մի խումբ երիտասարդներ փորձեցին ցանկել երեսնական թվականներին, հետպատերազմյան տարիներին տվեցին առատ հունձք, հիմնովին փոխելով սփյուռքահայ գրականության դեմքը:

4. Թ Ա Տ Ր Ո Ն Ը

Այլ էր պատկերը թատրոնի բնագավառում: 1920-ական թվականների ըսկզբներին արտասահմանյան տարբեր գաղութներում ապրում էին ավելի մեծ թվով արևելահայ արվեստագետներ, քան արևմտահայ: Պատերազմի, հետպատերազմյան տարիների քաղաքական բարդ իրադարձությունները, մինչև 1920 թվականը Հայաստանում տիրող անորոշությունն ու կամայականությունները օտար ապիեր էին նետել մի քանի տասնյակ հայ դերասան-դերասանուհիներ, երգիչներ, նկարիչներ: Դրանց մեջ էին Հովհաննես Աբելյանը, Հովհաննես Զարիֆյանը, Սիրանույշը, Սեդրակ և Մաշա Սուրաբյան ամուսինները, Միքայել և Մարգո Կոստանյան ամուսինները, Աննա Բուզադյանը, Ա. Շահխաթունին և ուրիշներ:

Այսպիսի ականավոր արվեստագետների առկայությունը չէր կարող իր ազդեցությունը ընդդնել սփյուռքահայ թատրոնի վրա: Աբելյանն ու Զարիֆյանը հանդիսացան ամերիկահայ բեմի հիմնական սյուները 20-ական թվականների սկզբներին և Աբելյանի հայրենիք վերադառնալուց հետո էլ նրան աշակերտած երիտասարդ դերասան-դերասանուհիները շարունակեցին մեծ արվեստագետի ավանդները, իսկ Զարիֆյանը խոշոր ծառայություն մատուցեց սփյուռքահայ թատրոնի զարգացմանը, մինչև մահը՝ 1937 թվականը:

Արևմտահայ բեմի շատ ներկայացուցիչներ գերազանցապես կենտրոնացել էին Փարիզում, ինչպես Տրդատ Նշանյանը, Արտաշես Գմբեթյանը, էլիզ Գովա-նը, Արման Կոթիկյանը, Վահրամ Սվաճյանը և ուրիշներ, որոնք բերել էին իրենց խաղաոճը, բեմական ըմբռնումները, խաղացանկը: Այդ իսկ պատճառով սփյուռքահայ թատրոնը զարգացման արշալույսին իր մեջ խաչաձևեց բեմական տարբեր ուղղություններ, խաղաոճներ, արևելահայ և արևմտահայ լեզվա-ճյուղերը: Հաճախ նույն ներկայացման մեջ միմյանց բախվում էին Աբելյանի խորապես ռեալիստական և մի այլ դերասանի ռոմանտիկական խաղաոճերը:

Սփյուռքահայ թատրոնի երկրորդ հատկանիշը անկայուն վիճակն էր: Հայ գաղթականական օջախների ցրվածությունը, նյութական դժվարությունները, կենտրոնաձիգ ուժի պակասը հնարավորություն չէին տալիս թատերական մշակույթի գործիչներին ստեղծել մի թատերախումբ, որը գործեր կայուն ծրագրով, ապահովված լիներ նյութապես, սեփական շենքով, խաղացանկով, կարողա-նար ապահովել դերասան-դերասանուհիների աշխատավարձը:

Երկրից երկիր թափառող հայ խմբերը շունեին որևէ կենտրոն, շրջադայու-թյան էին դուրս գալիս ոչ թե կանոնավոր թատերախմբերով, այլ մի քանի հո-

դով, որոնք յուրաքանչյուր գաղութում իրենց շուրջն էին հավաքում տեղական ուժեր, գերազանցապես սիրողներ և ներկայացումներ էին կազմակերպում:

Այստեղից բխում էր սփյուռքահայ թատրոնի երրորդ ընտրող գիծը՝ սիրողական բնույթը, որը հնարավորություն չէր տալիս ներկայացումներին տալու անսամբլային որակ, որքան էլ կազմակերպողները լինեին տաղանդավոր արվեստագետներ: Արեւլանի, Զարիֆյանի և այլոց կազմակերպած ներկայացումների մեջ փայլում էին պրոֆեսիոնալ դպրոց անցած մեկ երկու դերասան. մյուսներն օժանդակում էին գլխավոր դերակատարների խաղի ամբողջացմանը:

Մինչև 20-ական թվականները ֆրանսահայ գաղութը տեսել էր միայն պատահական, սիրողական խմբերի կողմից տրված ներկայացումներ: 1919 թվականի հոկտեմբեր ամսին Փարիզ է հասնում Մկրտիչ Զանանը, կազմակերպում մի խումբ, որի մեջ մտնում էին Վահրամ Սվաճյանը, Լևոն Հարութը, Արման Կոթիկյանը, հայտնի պարուհի-դերասանուհի Արմեն Օհանյանը և ուրիշներ: Զանանը բեմադրում է Շիրվանզադեի «Պատվի համարը», «Զար ոգին», Շանթի «Հին աստվածները» և այլ պիեսներ: Այս ներկայացումներից բացառիկ հաջողություն են գտնում «Զար ոգին» և «Հին աստվածները»: Զանանը վերադառնում է ծննդավայր: Հաջորդ թատերաշրջանում Պոլսից Փարիզ ժամանած Տ. Նշանյանն է ղեկավարում «Փարիզահայ դրամատիկ թատերախումբը»:

1923 թվականի հունվարի վերջերից բեմադրվում են «Ուճադործի ընտանիքը», «Օթեկուն», «Պաղտասար Աղբարը», Տ. Կամսարականի «Փրկանքը»: «Օթեկուն» ուշագրավ է նրանով, որ Վենետիկի մավրի դերը կատարել է Հովհաննես Արեւյանը:

Փարիզ են հասնում Ա. Շահխաթունին և էլիզ Պինեմեճյանը: Նրանց մասնակցությամբ տրվում են նոր ներկայացումներ, գերազանցապես երկրորդական հեղինակներից թարգմանված պիեսներ («Սամսոն», «Խամաճիկներ», «Փողոցի աղջիկը», «Անշափահասը» և այլն): Մամուլը խստորեն քննադատում է այդ երեւոյթը: Առաջանում է լուրջ տարակարծություն խմբի ներսում, որը ջլատում և ի վերջո կազմալուծում է այն:

Ֆրանսահայ թատրոնի երկրորդ շրջանի սկզբնավորումը կապված է փարիզահայ մշակութային կյանքի նշանավոր դեմքերից մեկի՝ Աննա Բուդաղյանի անվան հետ: Նա կազմակերպում է «Մայրենի բեմ» թատերախումբը: Ի տարբերություն նախորդ թատերաշրջանի, Բուդաղյանը մի ամբողջ տարի բեմադրում է բացառապես ինքնուրույն պիեսներ, որոնց մեջ Շիրվանզադեի «Նամուրը», «Պատվի համարը», «Կործանվածը», «Եվգինե», Լ. Շանթի «Հին աստվածները», Օտյանի և Կյուրճյանի «Զարշուր Արթին աղան» և այլն:

Դժբախտաբար մի փայլուն թատերաշրջանից հետո այս խումբն էլ է քայքայվում: Անուհետև ավելի քան մեկ հնգամյակ որևէ կայուն թատերախումբ չի գործում Փարիզում: Սկսվում է անհատական ներկայացումների երկարատև մի շրջան: Մեկը մյուսին են հաջորդում տարբեր վայրերից եկած թատերախմբերն ու դերասան-դերասանուհիները, որոնք ներկայացումներ են կազմակերպում և չվում այլ երկրներ: Սուրաբյան ամուսինները հանդես են գալիս իրենց օպերետային խաղացանկով («Արշին մալ-ալան», «Ուշ լինի նուշ լինի», «Սայաթ-Նովա», «Անուշ» և այլն): Դերասան Անդրանիկի խումբը բեմադրում է մի քանի պիես, որին հաջորդում է Վերժին Մամուլյանը՝ Սումբատովի «Դավաճա-

նությունը՝ դրամայի բեմադրությամբ: Կոստանյան ամուսինները հանդես են գալիս «Օթելլո» և «Անհայտ կին» ներկայացումներով: Հովհ. Զարիֆյանը՝ «Տայֆունով», Մ. Մարությանը՝ «Բոռով»: 1927 թվականին Սովետական Հայաստանից Փարիզ են մեկնում Դուրյան-Արմենյանը, Ասողիկ և Լևոն Նրամյանները: Նրանց մասնակցությամբ բեմադրվում են «Անհայտ կինը» և «Աննա Քրիստին»: Վերջապես 1932 թվականի սկզբներին Փարիզ է հասնում Վահրամ Փափազյանը և հանդես գալիս Օթելլոյի, Համլետի, Կորրադոյի, Ուրիել Ակոստայի, Դոն Ժուանի դերերով, մի քանի պիեսներում խաղընկեր ունենալով Ա. Շահխաթունին: Օդեոնի դերասանների հետ նա Ատելիե թատրոնում Օթելլոյի դերը կատարում է ֆրանսերեն՝ արժանանալով փարիզյան մամուլի ջերմ ղնահատականին: Անհատական ներկայացումների շարքը սրանով չի փակվում: Պոլսից Փարիզ եկած դերասան Գարագաշը ներկայացնում է «Լեբլեբջի Հոր հոր աղան», Տիկին Սիրանուշ Ալեքսանյանը՝ իր հեղինակած «Կնճոռ հանգուցը» և այլն:

Նույն 1932 թվականին Ա. Կոթիկյանը մի խումբ ընկերների օժանդակությամբ ստեղծում է «Հայ ժողովրդական թատրոնը»: Կազմվում են լուրջ ծրագրեր, նպատակ ունենալով գեթ այժմ շաբաթ ներկայացում տալ, թատերախումբը ապահովել սեփական դահլիճով, կահույքով և այլն: Դարձյալ խաղացանկում հիմնական տեղը հատկացվում է ազգային դրամատուրգիային՝ «Պատվի համար», «Պաղտասար աղբար», «Կայսրը», «Վարդանանք», «Ավերակների վրա», «Զարշըլը Արթին աղա» և այլն:

Ընդամենը երկու թատերաշրջան բոլորած՝ քայքայվում է նաև «Հայ ժողովրդական թատրոնը»: Հետագայում ֆրանսահայ բեմը կանգուն պահելու փորձեր են անում Ա. Շահխաթունին, Ա. Գմբեթյանը, Տ. Նշանյանը և ուրիշներ, բայց բոլորն էլ մատնվում են անհաջողության:

Այսպիսով, Փարիզում ընդամենը երկու տասնամյակի ընթացքում ստեղծվում ու քայքայվում են բազմաթիվ թատերախմբեր:

Ամերիկահայ բեմի պատկերը ավելի մխիթարական չէր, քան ֆրանսահայ թատրոնինը, չնայած այնտեղ էին Զարիֆյանը, ապա նաև Աբելյանը: Այստեղ հենց սկզբից նկատվեց ուշադրավ մի երևույթ: Դրամատիկական մեծ տաղանդի տեր դերասաններ Աբելյանն ու Զարիֆյանը չունեցան այն հաջողությունը, որ ունեցան Սուրբայան ամուսիններն իրենց օպերետներով: Դրամատիկ արվեստից հասկացողների թիվը անհամեմատ փոքր էր. ժողովրդական երգն ու երաժշտությունը, օպերետային ներկայացումների զվարճացնող, թարմացնող բնույթը իրեն էր գրավում բնակչության միջին խավին (բանվորներ, արհեստավորներ, մանր առևտրականներ և այլն), նաև օտարների: Զարիֆյանը հարկադրված միանում է Սուրբայաններին և ստեղծում «Կովկասահայ դրամա-օպերետային խումբը»: Անունը չէր համապատասխանում բովանդակությանը. փաստորեն նույն օպերետային խաղացանկն էր, որին չէր էլ կարող մասնակցել ականավոր դերասանը:

Զարիֆյանը բաժանվում է խմբից, ստեղծում «Հայ դրամատիկ թատերախումբը» և 1923 թվականի գարնանից Նյու-Յորքում կազմակերպում է մի քանի ներկայացում: Ամերիկահայ մամուլը խանդավառությամբ է ընդունում Զարիֆյանի գործունեությունը: Դրանից հետո է, որ Նյու-Յորքի թատերասեր հայերը

նույն տարում որոշում են նշել Զարիֆյանի բեմական գործունեության 25-ամյակը, որն առաջին հայկական հորեկանական հանդեսն էր Ամերիկայում:

Նույն թվականի ամռանը Նյու-Յորք է հասնում Հովհաննես Աբելյանը: Նախքան Ամերիկա գալը, նա եղել էր Եվրոպայի մի շարք վայրերում, Փարիզում, Լոնդոնում, Բեռլինում և ամենուրեք արժանացել օտար մամուլի հիացմունքին, մասնավորապես Օթելլոյի դերակատարմամբ:

Աբելյանը մոտ երկու տարի ելույթներ է ունենում Ամերիկայում, աճեցնում խոստովանալից շատ ուժեր, ստեղծում բեմական դպրոց, որին հետևում են շատերը: Բայց նա ամուր կապերով կապված էր ժողովրդի, հայրենիքի հետ և սպասում էր հայրենիքի կանչին: 1925 թվականին Հայաստանի կառավարությունը հրավիրում է նրան Երևան: Մեծ արվեստագետը խանդավառությամբ ու երախտագիտությամբ է ընդունում հրավերը: Հրաժեշտի երեկույթում նա հուզված ասել է. «Հայրենիքը հրավեր ուղղած է ինձ ու ես պատրաստ եմ երթալու: Գիտեմ, որ այստեղ ապրելու պայմանները ավելի նպաստավոր են, մինչ այնտեղ, հայրենիքի մեջ դժվարին. և սակայն ինձ համար հաճույք է ջանքերս միացնել այն շուրջ 1.200.000 հայության ջանքերին, որոնք այսօր մայր հողին վրա ուղղված են հայրենիքի վերաշինության գործին: Ես հաջողություն կմաղթեմ ձեզ, հոս մնացողներուդ, թեև բաղձանքս է ձեզ ամենքդ տեսնել Հայաստանի մեջ»¹:

Աբելյանի վերադարձից հետո նկատելիորեն թուլանում է ամերիկահայ բեմը: Այնուհետև մի ամբողջ տասնամյակ Զարիֆյանը թատերախմբեր կազմակերպելով ներկայացումներ է տալիս ոչ միայն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների տարբեր քաղաքներում, այլև Բալկաններում, Եգիպտոսում և այլուր՝ միշտ հավատարիմ իր խաղացանկին, որտեղ հիմնական տեղը գրավում էին Շիրվանդադեն ու Շանթը:

1937 թվականին օտարության մեջ մահանում է Զարիֆյանը, գրկված իր տաղանդը հարազատ ժողովրդին ի սպաս դնելու հնարավորությունից:

Այնուհետև, ամերիկահայ բեմի հիմնական սյուները մնացին Սուրաբյան ամուսինները և Անդրանիկ թատերախումբը: Առաջինները հավատարիմ իրենց օպերետային ծրագրին, զարկ տվին երաժշտական ներկայացումներին, իսկ Անդրանիկ թատերախումբը (Անդրանիկ և Ազնիվ ամուսիններ, ղուստրերը՝ Պերճուհի և Գոհար) երկար տարիներ հանդես եկան հավասարապես դրամատիկ և կատակերգական դերերում:

Ինչպես արդեն ասվեց, եգիպտահայ գաղութը շատ ավելի հին էր, քան Ֆրանսահայը և ամերիկահայը: Հայ թատերախմբերը, այդ թվում Սիրանուշի և Արմենյանի, ավելի վաղ Պենսիլվանի ու Միսսիսսիպի, հաճախ էին այցելել այնտեղ, ներկայացումներ տվել Կահիրե և Ալեքսանդրիա քաղաքներում: 20-ական թվականների գաղթականական հոսանքը դեպի բուրգերի ստորոտը, անհրաժեշտություն դարձրեց եգիպտահայ մի թատերախմբի ստեղծումը:

Իր դերասանական մկրտությունը Պուսում ստացած մի պատանի՝ Օննիկ Գալֆայանը (Վուդեր), հիմնում է «Եգիպտահայ դրամատիկ թատերախումբը»: Շուտով նրան գործակցում է տաղանդավոր մի դերասանուհի՝ Պեթթին:

¹ «Նավասարդ», 1925, էջ 95:

եկանյանը, որը ամուսնանալով Գալֆայանի հետ, իր կյանքը ամբողջովին կապում է այդ խմբի հետ, որը հաղթահարելով բազմապիսի դժվարություններ, որոշ ընդմիջումներով գործել է մոտ երկու տասնամյակ, աճեցնելով բազմաթիվ դերասաններ: Դժբախտաբար, ինչպես սփյուռքահայ այլ թատերախմբեր, «Եգիպտական դրամատիկն» էլ զուրկ էր նյութական հնարավորություններից: Բացի Օննիկ Գալֆայանից և Պեթրիս Եկանյանից, եգիպտահայ բեմն ունեցել է մի քանի աղանդավոր դերասաններ՝ Խաչիկ Սանտալյանը, կատակերգակ Արփիար Վարդանյանը և ուրիշներ: Վերջինս առավել նպաստավոր պայմաններում կարող էր դառնալ հայ բեմի լավագույն կատակերգակներից: «Եգիպտահայ դրամատիկը» բեմադրում է «Կամելիազարդ տիկինը» պիեսի նման սիրվող գործեր, որոնք մեծ հաջողություն են ունենում: Ազգային խաղացանկից ներկայացվում են Պարոնյանի, Երվանդ Օտյանի կատակերգությունները, Տ. Կամսարականի «Վարժապետին աղջիկը», Ս. Պարթևյանի «Ձայնը հնչեց» և այլն:

Ինչպես մյուս գաղութներում, Եգիպտոսում էլ հաճախ ներկայացումներ էին տալիս Սուրբբյան և Կոստանյան ամուսինները: Վերջիններս 1927 թվականին բեմադրում են Շանթի «Կայսրը» և «Հին աստվածները»:

Վերջապես հայ բեմի ամենաշողշողուն աստղերից մեկը՝ Սիրանուշը կյանքի վերջին տարիները անցկացրեց Եգիպտոսում՝ Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում, հանդես գալով մի քանի դերերով:

Թատերական կյանքը անհամեմատ թույլ բոցկտում ունեցավ այլ գաղութներում՝ Բալկաններում, Սիրիայում, Իրաքում, Իրանում և այլն: Վերոհիշյալ գաղթօջախներում տիրապետողը մնաց անհատական նախաձեռնությունը և շրջիկ խմբերի այցը: Տեղական ուժերը, բացառապես կազմված սիրողներից, չկարողացան մնալուն թատերախմբեր ստեղծել: Հունաստանում, օրինակ, որտեղ այնքան մեծ թվով հայեր էին հավաքվել, գործում էին միայն սիրողական խմբեր, որոնք Աթենք, Պիրեյ և Սալոնիկ քաղաքներում բեմադրում էին Պարոնյանի, Շիրվանզադեի, Շանթի և այլոց պիեսները:

Հայ թատրոնը, կարծես մի երերուն նավակ, սահում անցնում էր ծովից ծով, երկրից երկիր և օրորվում հայ գաղթականության տարուբերման հետ միասին: Էականը, սակայն, սփյուռքահայ թատրոնի բնույթը չէր, այլ այն զարմանալի համառությունը, որով ոչ միայն գրագետ մարդիկ, այլև կիսագրագետ բանվորներ, արհեստավորներ դիմում էին դեպի թատրոն: Թատերական ներկայացումներ էին կազմակերպվում թիթեղապատ գաղթականական թաղամասերում, Բեյրութի ու Հալեպի խղճով կացարաններում, անգամ ամերիկյան նւպաստամատույց ընկերության որբանոցներում, որտեղ չափահաս որբերի ջանքերով գերազանցապես զավեշտներ էին ցուցադրվում: Եթե սրան ավելացնենք նաև այն, որ գաղթականական կենտրոններում, անբարենպաստ պայմաններում կազմակերպված ներկայացումներին մասնակցում էին օրվա ծանր աշխատանքից հոգնաբեկ արհեստավորներ, պարզ կդառնա, թե թատրոնը որքան էր մտել կենցաղի մեջ:

Անհատական նախաձեռնությունները, շրջիկ և այցելու խմբերի ներկայացումները բնորոշ էին նաև իրանահայ գաղութին, որը նույնպես պատերազմից հետո նկատելի չափով մեծացել էր, ուներ իր պարբերականները, մշակութային օջախները: Թավրիզ, Նոր Զուղա և այլ վայրերում հայերը վաղուց ունեին թատ-

րոն, որը մերթ աշխուժանալով, մերթ թուլանալով իր գոյությունը քարշ տվեց երկար տարիներ: Նոր Զուլայի ազգային թատրոնը, որ գործում էր անցյալ դարի ութսունական թվականներից, առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո նկատելի աշխուժացում էր ապրել ռեժիսոր Բարսեղ Աբովյանի ջանքերի շնորհիվ: Նա քսանական թվականների սկզբներին ներկայացումներ է կազմակերպել նաև Իրանի հայաշատ այլ քաղաքներում:

Պարսկաստանը հանդիսանալով արտասահման մեկնողների առաջին հանգըրվաններից մեկը, հյուրընկալել է կովկասահայ բոլոր թատերախմբերին: Ինչպես նախապատերազմյան տարիներին, այնպես էլ հետագայում, այնտեղ ներկայացումներ են տվել Սիրանուշը, Աբելյանը, Զարիֆյանը, Վ. Փափազյանը, Սուրբաթյան ու Կոստանյան խմբերը և այլն, հիմնականում մեզ ծանոթ խաղացանկով, որտեղ Ալ. Շիրվանզադեն բռնում էր առաջնակարգ տեղ: Այցելու այդ խմբերից և ոչ մեկը, սակայն, պարսկահայ կյանքում չի կատարել այն դերը, որ կատարել է Երևանի պետական առաջին թատրոնի կոլեկտիվը 1924 թվականի ամռանը: Խումբը, որի մեջ էին Վ. Վաղարշյանը, Հ. Ներսիսյանը, Ավ. Ավետիսյանը, Տ. Շամիրխանյանը, Օ. Բունիաթյանը, Ա. Ոսկանյանը, Հ. Խաչանյանը, Հասմիկը և ուրիշներ, Թավրիզ քաղաքում տալիս է մի շարք ներկայացումներ՝ Գոգոլի «Վերաքենիչը», Մոլիերի «Երևակայական հիվանդը», Հաուպերտմանի «Ջրասույզ Զանգը», Շիլլերի «Ավազակները», Օսկար Ուայլդի «Սալոմեն», Շեքսպիրի «Կամակոր կնոջ սանձահարումը» և այլն:

Քաղաքական ավելի աննպաստ պայմաններում էր գտնվում պոլսահայ թատրոնը: Այդ տարիներին Աշ. Մադաթյանը թատերախմբեր է ստեղծում բացառապես հայ դերասան-դերասանուհիներից և պարբերաբար թուրքերեն ներկայացումներ կազմակերպում: Պոլսահայ թատրոնի անկման այս շրջանը, սակայն, ուշագրավ է մի այլ տեսակետից: Հայ թատերախմբերը հարկադիր զիջում կատարելով լեզվի հարցում, հավատարիմ են մնում հայկական խաղացանկին: Թուրքերենի են թարգմանվում հայ դասական դրամատուրգիայի նմուշներից շատերը: Այսպես, 1930-ական թվականներին առաջին անգամ Պոլսում թուրքերեն ներկայացվում են Ալ. Շիրվանզադեի «Պատվի համարը», «Նամուսը», «Եվգինե», Հ. Պարոնյանի «Պաղտասար աղբարը», Օտյանի և Կյուրճյանի «Զարշըը Արթին աղա», Հիշատակության արժանի է, մասնավորապես Գ. Սունդուկյանի «Պեպոյի» թուրքերեն ներկայացումը 1936 թվականին:

Այսպիսով, Սփյուռքում թեև տեական գործունեություն ունեցող, նյութական հնարավորություններով ապահովված թատերախմբեր գրեթե չստեղծվեցին, բայց թատրոնը իր դաստիարակչական, կրթական դերը կատարեց աշխարհով մեկ սփռված գաղթական հայերի գեղագիտական դաստիարակության գործում միաժամանակ աճեցրեց տաղանդավոր շատ ուժեր:

5. Ե Ր Ա Ժ Շ Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը

Արվեստի ոչ մի բնագավառ Սփյուռքում չզարգացավ այնքան աննպաստ պայմաններում, որքան երաժշտությունը: Հայ ժողովուրդը իր հետ գաղթաշխարհ էր բերել դարավոր երաժշտությունը՝ եկեղեցական, կենցաղային-ժողովրդական, ազգային-հայրենասիրական: Եկեղեցիներում լսում էին շարական-

ներ, երևակայությամբ տեղափոխվում հայրենիք, վերապրում այն ամենը, ինչ կապված էր ծննդավայրի հետ: Դա նրանց հարազատ էր, սիրելի: Միամիտ ու պարզունակ հայրենասիրական երգերը, հաճախ կրում էին հայ քաղաքական կուսակցությունների պոռոտախոսության դրոշմը, բայց բնորոշ էին եղեռնից մաղապուրծ ազատված սերնդի համար:

Երգվում էին նաև աքսորի, գաղթականության երգեր: Դրանցից հիշատակենք հայտնի «Դեր-Ջորի դեստանը», որը պատմում է աքսորի ճանապարհին կատարված ահավոր նախճիրների մասին:

Երգվում էին և այնպիսի երգեր, որոնք ստեղծվել էին ավելի ուշ, հենց Սփյուռքում: 20—30-ական թվականներին Ամերիկայից մինչև Եգիպտոս, բոլորի շրթներին էր «Ինչու ես եկա Ամերիկա» երգը: Այդ երգը հազարավոր ձայնապնակներով տարածվել էր ամենուր: Դժվար էր գտնել որևէ տուն, որտեղ գրամաֆոնի վրա դրված դեղնավուն սկավառակը չհնչեցներ Ամերիկա ընկած, նոր պայմաններից զժգոհ գաղթականի հոգու տվայտանքը:

Ինչու եկա ես Ամերիկա

Եկա ու ընկա,

Երանի չգայի:

Երաժշտության այս բնագավառները անմիջապես կապված էին հայ կյանքի հետ: Բայց շրջապատում թևածում էր ավելի հզոր մի երաժշտություն՝ եվրոպական դասական ու ժամանակակից երաժշտությունը, որ աստիճանաբար մուտք էր գործում հայկական շրջանները, մոլթ կացարանները, լսվում էր հայերի կազմակերպված երեկույթ-ցերեկույթներում, պաշտոնական համերգներում: Ձեր կարող այն իր ազդեցությունը շթողնել հայ երիտասարդության վրա, մանավանդ, որ հենց առաջին տարիներից օտար երաժշտանոցներում սկսեցին սովորել հարյուրավոր հայ պատանիներ ու աղջիկներ: Նրանցից շատերը՝ անհաղորդ մայրենի մեղեդիներին, առաջին օրերից տարվեցին օտար երաժշտությամբ: Ավարտելով Բոստոնի, Նյու-Յորքի, Կալիֆոռնիայի և այլ վայրերի երաժշտանոցները, նրանք սկսեցին փայլել իրենց երգերով ու նվագով: Առաջ եկան երգչուհիներ (Ալիս Քյուրբլյան, Չապել Արամ), դաշնակահարուհիներ, ջութակահարներ, տավղահարներ: Սրանք արագորեն դուրս եկան հայկական շրջանակներից, լայն ճանաչում գտան Ամերիկայում և Եվրոպայում, օտար մամուլը զբաղեցրին իրենցով: Առաջին այս սերունդը իր ծրագրերում ուներ և հայկական երգեր, գերազանցապես Կոմիտասի, Եկմալյանի, Գրիգոր Սյունու և ուրիշների մշակումները: Բայց դրանք հիմնականը չէին, կարծես նրանց ազգային տուրքն էր ժողովրդին ու ծնողներին: Արմեն Թոքատլյանը, ճիշտ է, կատարեց և հայերեն երգեր, բայց հռչակվեց «Մետրոպոլիտենի» բեմից:

Բայց կար հայ բնաշխարհում ծնված, Կոմիտասի հետ գործակցած, էություն ժողովրդի հետ ձուլված մի հզոր երգիչ՝ Արմենակ Շահմուրադյանը: Չայնը մշակել էր Փարիզում, երգել Փարիզի օպերաներում, հռչակ ձեռք բերել ամբողջ Եվրոպայում, բայց այդ բոլորը զարմանալի կերպով չէին կարողացել խլել նրա տոհմիկ անհատականությունից որևէ նշույլ: Մնացել էր նույն մշեցին և՛ կենցաղում և՛ բարոյական ըմբռնումների մեջ և՛ իր հակակրթությունների ու համակրությունների ոլորտում: Նա թողել էր օպերան, եվրոպական փարթամ

թատերասրահները, ընկել զաղթականական հոսանքի մեջ, երգում էր նրա համար, մորմոքվում տեսնելով ժողովրդի դժբախտ ճակատագիրը, շրջում էր երկրից երկիր, անցնում օվկիանոսներն ու ցամաքները, երգում բոլոր հայաբնակ վայրերում: Հաճախ բարձրանում էր հանպատրաստից ստեղծված բեմերը և հեղեղի նման հորդում էր ժողովրդական առույգ երգն ու հուզիչ մեղեդին՝ «Մուկաց Միրզա», «Անտունի», «Կալի երգը», նաև «Կիլիկիա», «Հայաստան», «Մայր Արաքսի»: Ծահմուրադյանի երգացանկում տեղ չէին գտնում եվրոպական օպերաներից արիաներ: Դա արդյունք էր ունկնդրի հետ ավելի անմիջական հաղորդակցության ունենալու հոգեկան պահանջի: Ծատ երիտասարդներ հետևում էին նրան, սովորում, հաճախ իրենց ձայնը մարդում նրա մոտ, ղեկավարվում նրա խորհրդով: Ծահմուրադյանը կատարեց ավելին հայ ժողովրդական երգերը տարածելու, նոր երգիչ-երգչուհիներ պատրաստելու գործում, քան կարող էր կատարել մի ամբողջ երգչախումբ:

Անհրաժեշտ էր համախմբել հայ երաժշտական ուժերը, երաժշտության զարգացումը դուրս բերել ինքնահոսից: Երաժշտագետների ճնշող մեծամասնությունը այդ թվականներին հավաքված էր Ամերիկայում և համախմբման առաջին ձայնն էլ լսվեց Ամերիկայից: 1923 թվականի վերջերին Գրիգոր Սյունին և Մեհրաբյանը ամերիկահայ մամուլում հրապարակեցին ուշագրավ մի կոչ, որն արտատպվեց տարբեր գաղութների հայ թերթերում: «Վերջին ժամանակներս, — ասված էր այդ կոչում, — Հայաստանն և այլ վայրերին բազմաթիվ հայ արվեստագետներ, նկարիչներ, դերասաններ, երգիչներ և երաժիշտներ կեղերանացած են Ամերիկայի մեջ՝ ապրելու ամերիկահայության մեջ և աշխատելու նրա համար: Անհրաժեշտ է, որ հայ արվեստագետները, որոնք ոչ մի իրական առնչություն չունին հայ քաղաքական հոսանքների և կրոնական հարանվանությունների հետ, կարողանան հանդես գալ միացյալ ուժերով, ծառայելու թե արվեստին, թե ամերիկահայ գաղութին և իրենց սեփական անվան ու դիրքին: Հայ երաժշտությունը, որ հայկական արվեստի կարևոր ճյուղերից մեկն է, զգում է այդպիսի համերաշխ գործունեության պետքը, որի համար երկու երաժիշտներ և մեր տրամադրության տակ գտնված երկու անշատ խմբերը պիտի միացվին ընդհանուր անվան տակ: Մեր նպատակն է, ա. Քով քովի բերել հայ երաժշտության սիրահար և համակիր բոլոր տարրերը: Բ. Ուժ տալ հայ երաժշտության տարածման և զարգացման, գ. օրինակ հանդիսանալ ուրիշներուն և ցույց տալ, որ համերաշխ գործակցությամբ կարելի է ավելի իրական և ընդհանուր աշխատանք կատարել: Դ. Միասնաբար հանդես գալ հայ երաժշտությունը տարածելու նաև օտար շրջանակներում մեջ»:

Մեհրաբյանն ու Սյունին կատարում են իրենց ծրագրերը և որոշ հաջողության հասնում: Նրանց միացյալ խմբի առաջին համերգը տրվում է Նյու-Յորքում: Երագիրը բաղկացած էր հիմնականում Կոմիտասից, Եկմալյանից: Կատարողների մեջ էին տիկին Սուրաբյանը և երգիչ Քալանթարը:

Մեհրաբյան-Սյունի խումբը իր գործունեության կարճ ժամանակամիջոցում նկատելի դեր կատարեց հայ երգն ու երաժշտությունը մշակելու, մասսայականացնելու, այն օտարներին ծանոթացնելու ուղղությամբ:

Եթե սիյուռեզայ գրականությունը զարգանում էր ներպարփակ, հայ իրականության սահմաններում, գրվում էր հայերի կողմից, այն ընթերցում էին

հայերը և օտարը անհաղորդ էր մնում, թե ինչ կյանք է արտացոլվում այդ ժողովրդի գրականության մեջ, ինչ գաղափարներ են առաջադրվում, ապա տարբեր է երաժշտությունը. որքան էլ թույլ լինեին բոցկլտումները, քիչ լինեին տրամադրվող համերգների թիվը, բեմահարթակից հայկական մեղեդին շոյում էր ոչ միայն հայի, այլև ամերիկացու, իտալացու, ֆրանսիացու լսելիքը, հուշում մի նոր ոճ, նոր հոգեվիճակ: Եվ պատահական չէ, որ Մեհհարյան-Սյունիի, ինչպես և այլ նման խմբերի ազգային համերգներից հետո աշխույժ հետաքրքրություն է ստեղծվում հայ ժողովրդական երաժշտության նկատմամբ: Եթե դարասկզբին կոմիտասյան համերգները Փարիզում հիացմունք էին պատճառել Ռոմեն Ռոլանին, իսկ Դեբյուսսին իր նամակներից մեկում «հայտնություն» էր համարում այդ երաժշտությունը, ապա 20-ական թվականների սկզբներին հայ երաժշտությունը լսում են ավելի մեծ թվով օտարներ: Օտար մամուլի էջերում տպագրվում են բազմաթիվ հոդվածներ, երաժշտագետները այդ երաժշտության մեջ ընկալում են խոր անցյալի արձագանքները, տառապած մի ժողովրդի ճիշերը, տեսնում են արիություն, լավատեսություն: Օրինակ, ամերիկացի մի արվեստագետ՝ Հենրի Գիլբերդը, Բոստոնում տրված հայկական մի համերգի առթիվ գրել է. «Իմ արևմտյան ականջների համար այս երգերի մեջ կար ավելուն և հուզիչ մի գեղեցկություն, թեև կար նաև հուսահատության շունչ»:

Հայ երգի տարածման ու մասսայականացման գործում խոշոր դեր են կատարել Կոմիտասի աշակերտները: Այն օրերին, երբ անմահ երաժշտագետը տառապում էր Փարիզի հոգեբուժական հիվանդանոցներից մեկում, նրա աշակերտները ստեղծում են Կոմիտասյան հանձնաժողովը, որի նպատակներից մեկն էր մեծ ուսուցչի անտիպ գործերի հավաքումն ու հրատարակումը: Այս գործում վճռական դեր են կատարում երաժշտագետներ Վ. Սարգսյանը, Մարգարիտ Բաբայանը և Թումաճյանը: Սարգսյանն ապրում էր Բրյուսելում, որտեղ նա ըստեղծում է երգչախումբ և համերգներ տալիս Բելգիայի քաղաքներում՝ Անվերսում, Բրյուսելում և այլն: Նրա համերգները, որոնց ծրագրերը գերազանցապես կազմված էր Կոմիտասից, անցնում են փայլուն հաջողությամբ և իրենց վրա հրավիրում բելգիական մամուլի ու երաժշտասեր հասարակության ուշադրությունը: Սարգսյանի երգչախմբում երգել են ոչ միայն հայեր, այլև բելգիացիներ: Կոմիտասյան հանձնաժողովը, որտեղ խոշոր դեր է կատարել Մարգարիտ Բաբայանը, հավաքել ու հրատարակել է Կոմիտասի ստեղծագործություններից մի քանիսը և տարբեր վայրերից ձեռք բերված կոմիտասյան վավերաթղթերը մաս-մաս ուղարկելով Հայաստան, հիմք դրել Կոմիտասի ճոխ արխիվին: Մարգարիտ Բաբայանն ունեցել է երաժշտական բեղուն գործունեություն. պարբերական մամուլում տպագրել է հայերեն և ֆրանսերեն հոդվածներ: 1930-ական թվականներին նա հիմնել է երաժշտական դասընթացներ, որտեղ սովորել են բազմաթիվ հայեր:

6. Կ Ե Ր Պ Ա Ր Վ Ե Ս Տ Ը

Միանգամայն ուրույն զարգացում ունեցավ կերպարվեստը՝ նկարչությունն ու քանդակագործությունը:

Մեծ արտագաղթից հետո արտասահմանյան տարբեր երկրներում թափառող արվեստագետների քանակը բավական մեծ էր: Սփյուռքում էին էդգար Շա-

հինը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Սարգիս Խաչատրյանը, Հովսեփ Փուշմանը, Վարդան Մախոյանը, Կարապետ Աղամյանը, Արսեն Շապանյանը, Արշակ Յեթվաճյանը, Ռաֆայել Շիրմանյանը, Երվանդ Քոչարը, նոր սերնդից՝ Արա Սարգսյանը, Օննիկ Ավետիսյանը, ծաղրանկարիչ՝ Ալ. Սարուխանը, քանդակագործ Հակոբ Գյուրջյանը և մեկ տասնյակից ավելի երիտասարդներ, որոնք Իտալիայում, Ֆրանսիայում կամ Ամերիկայում ավարտել էին իրենց մասնագիտական կրթությունը և կազմակերպում էին առաջին ցուցահանդեսները:

Այս արվեստագետներին պետք է բաժանել երկու խմբի՝ բնաշխարհում ծնված, ներշնչված նկարիչներ, ինչպես Փանոս Թերլեմեզյանը, Սարգիս Խաչատրյանը և արտաշխարհի տպավորություններով մեծացած ու կրթված նկարիչներ, ինչպես էդգար Շահինը, Կարապետ Աղամյանը և ուրիշներ:

Բավական է մի հարևանցի ակնարկ գցել նրանց ստեղծագործությունների վրա, համոզվելու համար, թե նյութի ընդգրկման, մատուցման եղանակի ինչպիսի տարբերություն կա: Պատմական Հայաստանի խոշորագույն կենտրոններից մեկում՝ Վանում ծնված, հայ ժողովրդի ավանդություններով, կենցաղով սնված, տոհմիկ դաստիարակություն ստացած, իր ժողովրդի հետ անբաժնելի կապերով կապված Փանոս Թերլեմեզյանի պատկերած աշխարհը անշուշտ տարբեր պետք է լիներ Աղամյանից, որքան էլ վերջինս տաղանդավոր նկարիչ լիներ: Ինչպես Արեկյանն իր հետ արտասահման էր տանում հայ արվեստագետի նկարագիրը և Բեռլինում, Լոնդոնում նրա Օթելլոն տեսնողներն ընդգծում էին արևելքու խառնվածքը, տարբերությունը եվրոպացի դերասանների օթելլոններից, այնպես էլ Փանոս Թերլեմեզյանը Ամերիկայում, Ֆրանսիայում և այլուր բաց արած իր ցուցահանդեսներով աշխարհին ներկայացնում էր Հայաստանը, հայ ժողովրդին, հայկական բնաշխարհը՝ գեղեցիկան ու արհեստավորական կյանքով, հոգեբանությամբ: «Նյու-Յորք Թայմս» թերթը Թերլեմեզյանի ցուցահանդեսի առիթով գրել է. «Նա մեզ ցույց է տալիս մի երկիր, որը պիտի ուզենք տեսնել, ցույց է տալիս նրա ջինջ երկիրներ, վառ գույներ, տաքուկ արևը, նկարչագեղ գյուղերը»:

Կովկասում մեծացած, ժողովրդի հետ կապված նկարիչ էր Սարգիս Խաչատրյանը: Ինչպես Թերլեմեզյանի, Խաչատրյանի արվեստում ևս օտարները ամենից առաջ տեսնում և ճանաչում էին Հայաստանն ու հայ ժողովրդին: Նրա Բրյուսելի ցուցահանդեսի առիթով «էթուալ բելժ» պարբերականը գրել է. «Եզրպատոսի և մանավանդ Հայաստանի տեսարաններն իրենց տեղական և պատմական արժեքին միացնում են տաք, փայլուն գույների հմայքը: Հետաքրքրական էին մասնավորապես «Տոնական օր Սևանում», «Օշական գյուղը», «Երեվանի կապույտ մեջիղը», «Ձմեռը», Արարատ լեռան տարբեր տեսարանները, — իսկապես որ պատկառելի, և շատ բնորոշ տեսարաններ:— Դժբախտ դոհեր ձողպարած կոտորածներից...»:

Իր արտացոլած կյանքով ու մոտեցմամբ այդպիսին չէ անշուշտ Շահինը: Գերազանցապես Փարիզում ապրած, ֆրանսիական գրականությամբ ու արվեստով սնված տաղանդավոր նկարիչը, որը համարվում էր ժամանակի խոշորագույն օֆորտիստներից մեկը, մեծ ռեալիստ արվեստագետ, կապված էր ֆրանսահայ կյանքի հետ: Հինգ տարի եղել է Փարիզի հայ նկարիչների «Անի» խմբակցության հիմնական ղեմքերից մեկը, մասնակցել այդ խմբակցության ցու-

ցահանդեսներին, նաև «Հայ ազատ արվեստագետների միության» ցուցահանդեսներին, նրանց կազմակերպած երեկույթներին: Չպետք է անտեսել այն փաստը, որ իր ժողովրդի տառապանքն ու շարքաշ կյանքը նպաստել են նրա դեմոկրատական աշխարհայացքի կազմավորմանը, մղել ոչ այնքան դեպի վեր-նախավը, որքան Փարիզի սալահատակները, որտեղ նա տեսել և պատկերել է «Մուրացիկը», «Մուրացկան ծեր կինը», «Անգործը», «Ծեր որմնադիրը», «Չորձահավաքուհին», «Խոտկուտ պատրաստող կանայք» և այլն, սակայն, այս բոլորով հանդերձ, Շահինն իր արվեստում սփյուռքահայ, առհասարակ հայ կյանքը գրեթե չի արտացոլել:

Քսանական թվականների սկզբներից եվրոպական կենտրոններում և Ամերիկայի մի շարք քաղաքներում ուշագրավ ցուցահանդեսներ կազմակերպեց Արշակ Ֆեթիվաճյանը, ներկայացնելով գերազանցապես նախապատերազմյան տարիների ստեղծագործությունները՝ «Հայուհին», «Սեանա լիճը և կղզին», «Թուրքական սուրհանդակը», «Արարատը» և այլն:

Արվեստագետի ցուցահանդեսը այցելողների ամենաճնշող մեծամասնությունը օտարներն էին և նկարչի ապրուստի ակնկալանքն էլ այդ օտարներից էր, տարբեր թանգարանների ներկայացուցիչների գնահատումից: Այնպիսի մի հուշակված քանդակագործ, ինչպիսին Հակոբ Գյուրջյանն էր, Փարիզ հասնելուց անմիջապես հետո գտնվում էր տնտեսական ամենածանր վիճակում:

Հակառակ այս բոլորի, արտասահմանում ապրող քիչ արվեստագետներ ունենք, որոնք ամբողջովին կտրված լինեին հայ իրականությունից: Հիշատակված քանդակագործի՝ Գյուրջյանի, լավագույն քանդակների թվին են պատկանում հայ իրականության արտացոլումը հանդիսացող մի շարք կիսանդրիներ՝ Արշակ Չոպանյան, Գարեգին Հովսեփյան, հնագետ Տիրան Քելեկյան և ուրիշներ:

Բայց կերպարվեստն ուներ մի բնագավառ, որը ամենից առավել էր կապվում շրջապատի հետ, ոչ միայն արտացոլում էր հայ կյանքը, այլև միջամտում էր, ներառում նրան: Դա ծաղրանկարչությունն էր, որն ուներ Սարուխանի նման տաղանդավոր մի ներկայացուցիչ: Նկարչության այդ ճյուղը կապված էր ընթացիկ կյանքի հետ, արտացոլում էր օրվա դեպքերը, լինեին դրանք քաղաքական, ազգային թե կենցաղային: Սարուխանը ապրում էր Եգիպտոսում: Այնտեղ էին լցվել հարյուրավոր հայ որդեր ու որբուհիներ, որոնք որոնում էին նոր կյանքի ուղիներ, եկել էին քաղաքական գործիչներ, հայ ժողովրդի ճակատագրի հետ խաղացող բախտախնդիրներ: Ծառ, շաղակրատանք, հերոս, փրկիչ ձևանալու մոլուցք, աղետի պատասխանատվությունը միմյանց վրա գցելու ձգտում, աղքատախնամ ընկերություններ, միություններ: Սփյուռքահայ կյանքի ողբերգական բովանդակության և դավեշտական արտաքինի բախման երկունքում ծնվեց, առնականացավ Սարուխանի արվեստը՝ խորապես ազգային բովանդակությամբ: 1925 թվականին նա Կահիրեում հիմնեց «Հայկական սինեմա» գունավոր պարբերականը, որի էջերում ծաղրեց օտարամոլներին, կսմթեց, երբեմն արյունոտելու աստիճան խոցեց քաղաքական բախտախնդիրներին: 1926 թվականին Սարուխանին միացավ Երվանդ Օտյանը: Երկու հզոր տաղանդների ջանքերով այդ յուրահատուկ սինեմայի (կինոյի) ժապավենի վրա երևաց կյանքը իր բազմազան և բազմապիսի բովանդակությամբ: 1927 թվականին Կահիրեի Ազգային սրահում բացված ցուցահանդեսում Սարուխանը իր

մի քանի հարյուր ծաղրանկարներով ներկայացնում էր Սփյուռքի մի ամբողջ հատվածի՝ եգիպտահայության պատկերը։ Հումորը, կատակը, ծիծաղը արտաքին հատկանիշներ էին, որոնք չէին կարող թաքցնել գաղթաշխարհի կյանքի դրամատիզմով լի կողմերը։

Սփյուռքահայ արվեստագետների մի մասը ձգտում էր տեղափոխվել Հայաստան, իրենց վրձինը ծառայեցնել սեփական ժողովրդի արվեստի զարգացմանը։ Հայաստան եկան Արա Սարգսյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Երվանդ Քոչարը, հետագայում Ռ. Շիրմանյանը և ուրիշներ։ Ուշագրավ է Թերլեմեզյանի հրաժեշտի պատգամը իր արվեստագետ ընկերներին։ «Ինչ որ ունիմ այսօր՝ կը պարտիմ հայ աշխատավոր ժողովրդին։ Հայ աշխատավոր ժողովրդին միջոցով միայն հայ միտքը կարող է զարգանալ և ես, որպես արվեստասեր այդ ժողովրդի՝ հայրենիքին մեջ կարող եմ միայն մի ժողովրդի արվեստը ստեղծել։ Ես խորհուրդ կուտամ բոլոր հայ գրագետներուն և գեղարվեստասերներուն, որ երբ անոնք կուզեն հայ արվեստը հարազատորեն ներկայացնել, պարտավոր են ապրել հայ ժողովրդի հայրենիքին մեջ»։

Ճարտարապետությունը միակ բնագավառն է, որը Սփյուռքում չկարողացավ խաբիսի գցել, զարգացում ապրեց մայր հայրենիքում։ Մի քանի եկեղեցիների, դպրոցների նախագծումները ճարտարապետ Կարո Պալյանի և այլոց կողմից՝ դրուվյունը չեն փոխում։

Այսպիսով, հայ մշակույթը արտասահմանում սկիզբ առավ տնտեսական, քաղաքական, իրավական անորոշ ու երերուն վիճակի բարդ ու հակասական պայմաններում։ Գրականությունը, արվեստը հիմնականում զարգացան վերհուշի, ծննդավայրի կարոտի, կորած հայրենիքի մորմոքի, Սփյուռքի մեծ ողբերգության զգացողությամբ առցված, իրենց վրա կրելով հուսահատության, անհեռանկար ապագայի կնիքը։

Այս երկու տասնամյակներում դեռևս թույլ էր նոր, սովետական երկրի ստեղծագործ կյանքի կենարար ուժի ներգործությունը արտասահմանի հայ մշտավորականների վրա, մի հանգամանք, որը փոխվեց հետպատերազմյան երկու տասնամյակներին, երբ առավել ահավոր դարձավ օտարացման վտանգը, բայց և հզորացավ վերածնված նոր Հայաստանի իրական կախարդանքը, երբ սփյուռքահայ գրականությունն ու արվեստը իրենց սնման համար կենարար աղբյուր ունենալով Հայաստանի տնտեսական և մշակութային կյանքի առաջընթացը, սկսեցին զարգանալ նույն հայրենասիրական ձգտումներով։

ՎԱՐՉԱ-ՏԵՐԻՏՈՐԻԱԼ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ
(ԱՌ 1-Ը ՀՈՒՆԻՍԻ 1940թ.)

№ ըկ	Ծրջանների անվանումները	Ծրջանային կենտրոնները	Ծրջանի № քաղաքի գյուղ
1	Ազիզբեկովի	գ. Ազիզբեկով	34
2	Ալազյազի	գ. Ալազյազ	16
3	Ալավերդու	ք. Ալավերդի	5
4	Ախտայի	գ. Ներքին Ախտա	18
5	Ադինի	գ. Մարալիկ	14
6	Ամասիայի	գ. Ամասիա	1
7	Աշտարակի	գ. Աշտարակ	21
8	Ապարանի	գ. Ապարան	17
9	Արթիկի	քտա. Արթիկ	15
10	Բասարգեչարի	գ. Բասարգեչար	25
11	Գորիսի	ք. Գորիս	36
12	Դիլիջանի	քտա. Դիլիջան	12
13	Դուզքենդի	գ. Դուզքենդ	9
14	Երևանի (գյուղական)	քտա. Նոր Մեքաստիա	28
15	Ջանգիբասարի	գ. Ջանգիբասար	29
16	Թալինի	գ. Վերին Թալին	20
17	Իջևանի	գ. Իջևան	7
18	Կալինինոյի	գ. Կալինինո	3
19	Կիրովականի	ք. Կիրովական	11
20	Կոտայքի	քտա. Քանաքեռ	22
21	Կրասնոսելսկի	գ. Կրասնոսելսկ	13
22	Հոկտեմբերյանի	քտա. Հոկտեմբերյան	26
23	Ղամարլուի	քտա. Վերին Ղամարլու	30
24	Ղարաբաղլարի	գ. Չիմանքենդ	31
25	Ղափանի	ք. Ղափան	37
26	Ղուկասյանի	գ. Ղուկասյան	2
27	Մարտունու	գ. Մարտունի	24
28	Մեղրու	գ. Մեղրի	38
29	Միկոյանի	գ. Միկոյան	33
30	Նոյեմբերյանի	գ. Նոյեմբերյան	6
31	Նոր Բայազետի	ք. Նոր Բայազետ	23
32	Շամշադինի	գ. Բերդ	8
33	Սևանի	քտա. Սևան	19
34	Սիսիանի	գ. Սիսիան	27

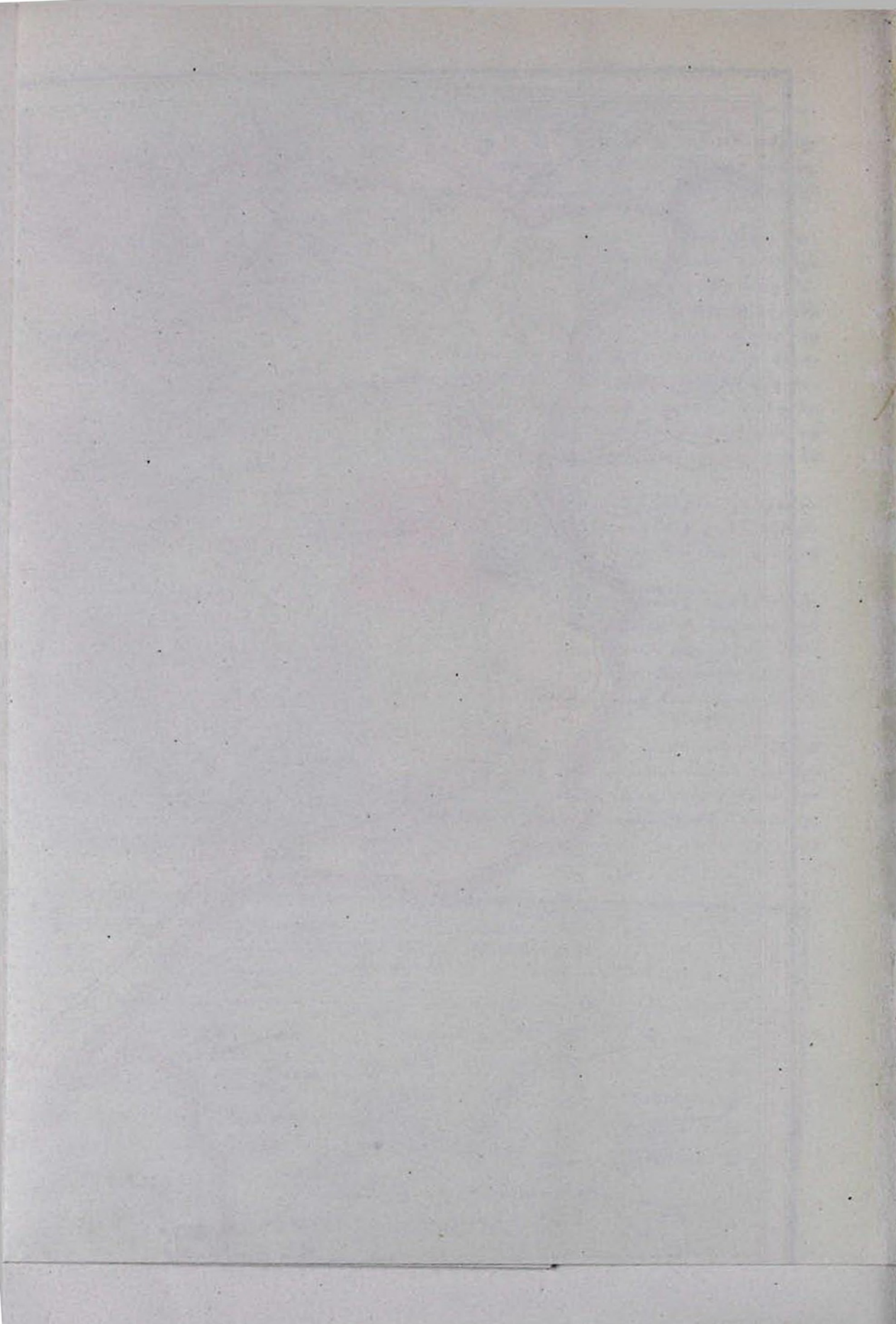
մի քանի հարյուր ծաղրանկարներով ներկայացնում էր Սփյուռքի մի ամբողջ հատվածի՝ եգիպտահայության պատկերը։ Հումորը, կատակը, ծիծաղը արտաքին հատկանիշներ էին, որոնք չէին կարող թաքցնել գաղթաշխարհի կյանքի դրամատիզմով լի կողմերը։

Սփյուռքահայ արվեստագետների մի մասը ձգտում էր տեղափոխվել Հայաստան, իրենց վրձինը ծառայեցնել սեփական ժողովրդի արվեստի զարգացմանը։ Հայաստան եկան Արա Սարգսյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Երվանդ Քոչարը, հետագայում Ռ. Շիշմանյանը և ուրիշներ։ Ուշագրավ է Թերլեմեզյանի հրաժեշտի պատգամը իր արվեստագետ ընկերներին։ «Ինչ որ ունիմ այսօր՝ կը պարտիմ հայ աշխատավոր ժողովրդին։ Հայ աշխատավոր ժողովրդին միջոցով միայն հայ միտքը կարող է զարգանալ և ես, որպես արվեստասեր այդ ժողովրդի՝ հայրենիքին մեջ կարող եմ միայն մի ժողովրդի արվեստը ստեղծել։ Ես խորհուրդ կուտամ բոլոր հայ գրագետներուն և գեղարվեստասերներուն, որ երբ անոնք կուզեն հայ արվեստը հարազատորեն ներկայացնել, պարտավոր են ապրել հայ ժողովրդի հայրենիքին մեջ»։

Ճարտարապետությունը միակ բնագավառն է, որը Սփյուռքում չկարողացավ խարխիս գցել, զարգացում ապրեց մայր հայրենիքում։ Մի քանի եկեղեցիների, դպրոցների նախագծումները ճարտարապետ Կարո Պալյանի և այլոց կողմից՝ դրությունը չեն փոխում։

Այսպիսով, հայ մշակույթը արտասահմանում սկիզբ առավ տնտեսական, քաղաքական, իրավական անորոշ ու երերուն վիճակի բարդ ու հակասական պայմաններում։ Գրականությունը, արվեստը հիմնականում զարգացան վերհուշի, ծննդավայրի կարոտի, կորած հայրենիքի մորմոքի, Սփյուռքի մեծ ողբերգության զգացողությամբ առցված, իրենց վրա կրելով հուսահատության, անհեռանկար ապագայի կնիքը։

Այս երկու տասնամյակներում դեռևս թույլ էր նոր, սովետական երկրի ստեղծագործ կյանքի կենարար ուժի ներգործությունը արտասահմանի հայ մշտավորականների վրա, մի հանգամանք, որը փոխվեց հետպատերազմյան երկու տասնամյակներին, երբ առավել ահավոր դարձավ օտարացման վտանգը, բայց և հզորացավ վերածնված նոր Հայաստանի իրական կախարհանքը, երբ սփյուռքահայ գրականությունն ու արվեստը իրենց սնման համար կենարար աղբյուր ունենալով Հայաստանի տնտեսական և մշակութային կյանքի առաջընթացը, սկսեցին զարգանալ նույն հայրենասիրական ձգտումներով։

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ

- ԵՐԵՎԱՆ 200000 -ից ավելի բնակիչ
- ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ 30000 -ից մինչև 100000 բնակիչ
- ԿԻՐՈՎԱԿԱՆ 10000 -ից մինչև 30000 բնակիչ
- Ղափան 3000 -ից մինչև 10000 բնակիչ
- Սևան 3000 -ից պակաս բնակիչ
- Բյուրական գյուղական բնակավայրեր

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ

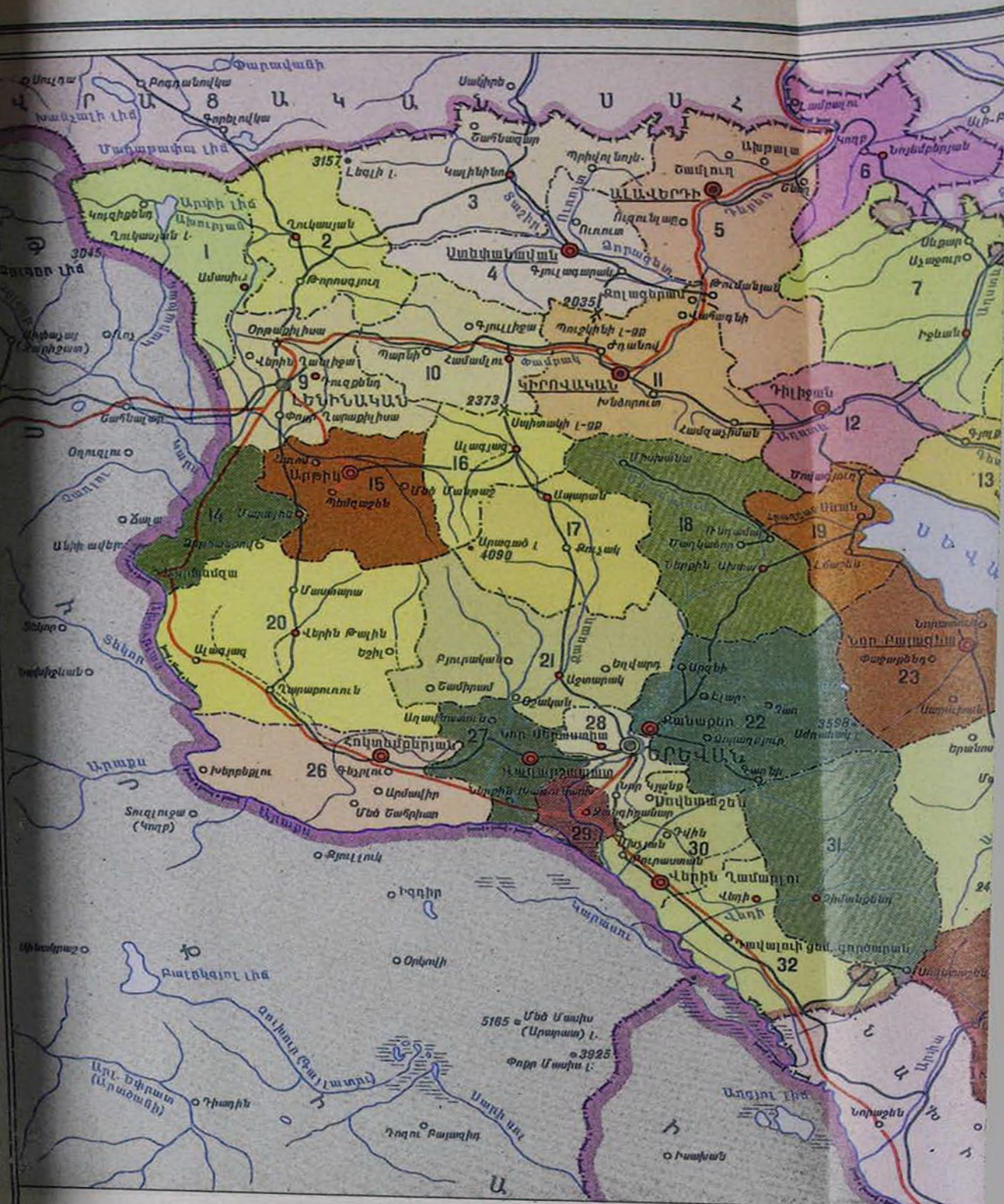
- պետական
- միութենական հանրապետությունների
- ԽՍՀ և ինքնավար մարզերի
- շրջանների

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐ

- երկաթուղիներ
- Լ-ՍՐ գլխավոր անուշխ ճանապարհներ, լեռնաճանապարհներ

Ծանոթություն. կարմիր գույնով նշված են շրջակայքային շրջանային ենթակառուցվածքի զարգացման ընդգծված են:

Կոդ	Նշան	Նշանագրություն
1	●	Ազգի
2	●	Ազգի
3	●	Ազգի
4	●	Ազգի
5	●	Ազգի
6	●	Ազգի
7	●	Ազգի
8	●	Ազգի
9	●	Ազգի
10	●	Ազգի
11	●	Ազգի
12	●	Ազգի
13	●	Ազգի
14	●	Ազգի
15	●	Ազգի
16	●	Ազգի
17	●	Ազգի
18	●	Ազգի
19	●	Ազգի
20	●	Ազգի
21	●	Ազգի
22	●	Ազգի
23	●	Ազգի
24	●	Ազգի
25	●	Ազգի
26	●	Ազգի
27	●	Ազգի
28	●	Ազգի
29	●	Ազգի
30	●	Ազգի
31	●	Ազգի
32	●	Ազգի
33	●	Ազգի
34	●	Ազգի
35	●	Ազգի
36	●	Ազգի
37	●	Ազգի
38	●	Ազգի

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ՔԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ՄԱՍՈՒՆԻՆԵՐ

ՎԱՐՉԱ-ՏԵՐԻՏՈՐԻԱԼ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ
(ԱՌ 1-Ը ՀՈՒՆԻՍԻ 1940թ.)

№-ը ընկ.	Ծրջանների անվանումները	Ծրջանային կենտրոնները	Ծրջանի քաղաքը (մար.)
1	Ազիզբեկովի	գ. Ազիզբեկով	34
2	Ալազյազի	գ. Ալազյազ	16
3	Ալավերդու	ք. Ալավերդի	5
4	Ախտայի	գ. Ներքին Ախտա	18
5	Աղինի	գ. Մարալիկ	14
6	Ամասիայի	գ. Ամասիա	1
7	Աշտարակի	գ. Աշտարակ	21
8	Ապարանի	գ. Ապարան	17
9	Արթիկի	քտա. Արթիկ	15
10	Բասարգեչարի	գ. Բասարգեչար	25
11	Գորիսի	ք. Գորիս	36
12	Դիլիջանի	քտա. Դիլիջան	12
13	Դուզքենդի	գ. Դուզքենդ	9
14	Երևանի (գյուղական)	քտա. Նոր Սեբաստիա	28
15	Ջանգիթասարի	գ. Ջանգիթասար	29
16	Թալինի	գ. Վերին Թալին	20
17	Իջևանի	գ. Իջևան	7
18	Կալինինոյի	գ. Կալինինո	3
19	Կիրովականի	ք. Կիրովական	11
20	Կոտայքի	քտա. Բանաքեռ	22
21	Կրասնոսելսկի	գ. Կրասնոսելսկ	13
22	Հոկտեմբերյանի	քտա. Հոկտեմբերյան	26
23	Ղամարուի	քտա. Վերին Ղամարու	30
24	Ղարաբաղլարի	գ. Չիմանքենդ	31
25	Ղափանի	ք. Ղափան	37
26	Ղուկասյանի	գ. Ղուկասյան	2
27	Մարտունու	գ. Մարտունի	24
28	Մեղրու	գ. Մեղրի	38
29	Միկոյանի	գ. Միկոյան	33
30	Նոյեմբերյանի	գ. Նոյեմբերյան	6
31	Նոր Բայազետի	ք. Նոր Բայազետ	23
32	Շամշադինի	գ. Բերդ	8
33	Սևանի	քտա. Սևան	19
34	Սիսիանի	գ. Սիսիան	35
35	Սպիտակի	գ. Համալու	10
36	Ստեփանավանի	ք. Ստեփանավան	4
37	Վաղարշապատի	ք. Վաղարշապատ	27
38	Վեդի	գ. Վեդի	32

Հանրապետական ենթակայության քաղաքներ
1 Երևան
2 Նեինական
Ցուցակում ընդունված կրճատումներ. ք-քաղաք,
քտա-քաղաքատիպ ավան, գ-գյուղ